

2020. 4.

NEGYVENNYOLCADIK ÉVFOLYAM

SOMOGY

KULTURÁLIS FOLYÓIRAT

Szenvedő szerkezet – kiállításrészlet: a trianoni békediktátum aláírásának egyetlen megmaradt kópiáját bemutató ledszoba (Richweisz Rita felvétele)

A trianoni békediktátum kényszerű aláírásának századik évfordulóján a magyar közönség – legyenek annak tagjai a jelenlegi országhatárokon belül avagy kívül, az elcsatolt területeken avagy az önként/kényszerből választott új hazájukban – szomorúan emlékezett/emlékezik a magyarság 1920 utáni történelmét meghatározó módon befolyásoló döntésre. Arra a döntésre, amelynek igazságos voltát nehezen lehetne igazolni, és amely el- és szétválasztott országrészeket, kisebb régiókat és nem egy esetben családokat is.

Ennek az egykori döntésnek máig ható következményeit tapasztalhatjuk napjainkban is, függetlenül attól, hogy mennyire „légiesültek el” az országok határai az Európai Unión belül, és mennyire igaz az az állítás, miszerint teljes a szellemi szabadság. Mert mennyire teljes az, ha folyamatosan meg kell küzdeni az anyanyelv szabad használatáért, az iskolában, a közigazgatásban, az igazságszolgáltatás különböző területein? Mennyire nehéz egyben- és fenntartani egy közösséget, ha nincs anyanyelvű felsőoktatás, ha az elemi iskolák és középiskolák száma csökken, a tanulni vágyókat különböző ígérettel és módszerekkel igyekeznek a többségi nemzet nyelvén oktató intézményekbe irányítani, ha eltűnnek a magyar nyelvű színházak, irodalmi kávéházak és így tovább? Pedig lényeges, hogy: „Ne hagyjátok a templomot, / A templomot s az iskolát!” [Reményik Sándor (Kolozsvár, 1890. – Kolozsvár, 1941.), *Templom és iskola*, 1925.]

A *Somogy* 2020. évi 4. – a fentebb megfogalmazott gondolatok jegyében szerkesztett – számában arról olvashatnak az érdeklődők, hogy Trianonnak milyen hatása volt a magyar kultúrára, az oktatásra, a színházi életre, valamint arról, mely egykori elképzelések és remények adhattak volna más irányt mindannak, ami történt.

Trianonban nem csak az egykori Magyar Királyság területének mintegy kétharmada – a közjogi értelemben önálló Horvátország nélkül – és magát magyarnak valló lakóinak egyharmada került idegen fennhatóság alá, de az elcsatolt területeken maradtaktól is igyekeztek elvenni (amire sajnos ma is akad példa) – a templomot és az iskolát. A templom alatt természetesen nem csak a különböző egyházak „Isten házait” érthetjük, hanem a magyar szónak helyet adó olyan szentélyeket, mint az egyetemek, a jog- és egyéb akadémiák, a színházak, az olvasókörök és a közterek.

Közterek, amelyekről eltűntek – pontosabban eltűntették – mindazon alkotások, amelyek a „magyar impériumot” jelképezték. Szobrok, emléktáblák és nem egy esetben sírok is áldozatul estek.

A kárpát-medencei, több mint ezer esztendő magyar múlt eltüntetése azonban nem járt sikerrel, de hogy mi mindent eredményezett az elmúlt száz esztendő e téren is, az kiderülhet a most közreadott írásokból, amelyek természetesen csak amolyan „szomorú ízelítőt” adhatnak Önöknek a történeletről, kedves Olvasóink, nem pedig válaszokat a bennünk megfogalmazódó kérdésekre. Magam úgy vélem, hogy ez a „szomorú ízelítő”, amelyet a szerkesztők és a szerzők az Önök „képzeletbeli asztalára” letettek, hiteles és valós. Az „étlap” természetesen sokkal bővebb lehetne... gazdaság, politika, hadügyi és egyházi kérdések...

Talán majd egyszer ezekre is sort kerít(het) a *Somogy* folyóirat, még akkor is, ha Somogyországot a területi csonkítás nem érintette, de annak polgárai közelről (is) láthatták, érzékelhették a történéseket. Ezek pedig beleivódtak nemzedékek hosszú sorába és átplántáltattak/átplántattak a következő nemzedékek tagjaira is.

Mert a megváltoztathatatlanak tűnőt sem szabad elfeledni. Ahogy egykoron a kiváló költő, Juhász Gyula (Szeged, 1883. – Szeged, 1937.) *Trianon* című versében 1927-ben írta: „Nem kell beszélni róla sohasem, / De mindig, mindig gondoljunk reá.”

Mégis, gondoljunk rá, és beszéljünk, írjunk is róla! Könnyebb lesz ettől a lelkünknek, és talán megértjük majd, hogy egykoron a magyar társadalom szinte minden tagja – vagyoni helyzetre, társadalmi állásra, felekezeti hovatartozásra való tekintet nélkül – miért értett egy dologban egyet. Ami nem volt más, mint Trianon el nem fogadása és az általa okozott fájdalom továbbadása, azért is, hogy mi – az utódok és majd a mi utódaink – soha ne felejtünk, és ne feledkezzünk meg azokról, akik hozzánk tartoznak. Akik a mieink, akikkel a nyelvünk, a kultúránk és a közös múltunk ma is egybeköt, amelyet Trianon sem választhatott el és szét egykoron, és ma sem választhat el és szét bennünket semmi sem!

Szakály Sándor,

A BERZSENYI DÁNIEL IRODALMI
ÉS MŰVÉSZETI TÁRSASÁG ELNÖKE

Szenvedő szerkezet – egyedülálló kiállítás készül – az épülő óriásgömb a Magyar Nemzeti Múzeum kertjében (Merkl Ákos felvétele)

A két világháború közötti magyar kulturális politikát – akárcsak Magyarország valamennyi szakpolitikai ágazatát – Trianon traumája határozta meg. Ugyanakkor a gazdaságpolitika mellett ez a terület adta a leginkább pozitív választ a békeszerződés nyomán az egész társadalmat átható pesszimizmusra és elkeseredésre. Bizonyította, hogy a megcsonkított Magyarország jelentős, nemzetközi mércével mérve is figyelemre méltó kulturális és tudományos teljesítményekre képes. Egyben pedig – részben az előbbi tényre alapozva – a szélsőbaltól a szélsőjobbig minden politikai erő követelte revíziós törekvések egyik leghatékonyabb támogatójává vált, amikor a magyarság Kárpát-medencei kulturális begyökerezettségét és eredményeit mutatta föl.

Mindez a magyar békedelegáció 1920. januári jegyzékeiben is tetten érhető, amikor – többször ismételve – megállapították: „kulturális fölényünk onnét származik, hogy a keleti helyett a nyugati kereszténységet és műveltséget vettük fel és annak legkeletibb védbástyája voltunk és vagyunk”. Ennek „[...] megítélésekor szemünkre szokták vetni, hogy azért vagyunk nemzetiségeinknél magasabban állók a kultúrában, mert azokat a művelődéstől visszatartottuk, [de] elfelejtik azt, hogy a nemzetiségek jelentékeny része az újabb időkben, 46.7%-a a XVIII. században vándorolt be és a bevándorlók jelentékeny része földet kereső, kulturálatlan pásztor és földmunkás népekből állott, akiket a magyar kultúra csak lassanként emelhetett magához. De hogy ez a kultúra miképp emelte őket, annak világos bizonyossága az, hogy műveltségükben, nevezetesen az átlagos kultúra-fokmérő: az írás, olvasás terén, mennyivel magasabban állanak, mint a szomszédos államok velük rokon nemzetiségei.”

Már ezek a jegyzékek is szóvá tették a Magyarországot megszállók által elkövetett kulturális atrocitásokat: a tanerők és az egyetemi tanárok, az új hatalomra a hűségesküt le nem tévő értelmiségiek elbocsátását, a nem állami közgyűjtemények és színházak lefoglalását, a magyar emlékhelyek megrongálását vagy lerombolását. „A megszállott területen impériumot bitorló hatalmak minden módjukban álló hatalmat megragadnak – panaszkodtak –, hogy a megszállással hatalmukba jutott, leigázott magyarság nemzeti érzését, nyelvét, szokásait meggyalázzák, legszentebb polgári, sőt emberi jogait lábbal tapossák. A magyarok társasköreit, kaszinóit bezárták. Magyar újságok csak a legszigorúbb cenzúra után jelenhetnek meg, legtöbb helyt azonban azok megjelenését teljesen betiltották. Nemcsak utcákról, középületekről távolították el a magyar feliratokat, de a magukat magyarnak valló kereskedőknek stb. sem szabad magyar felírású cégtábláikat használniuk. A magyar lobogót sárba tiporják és a legmegalázóbb módon gyalázzák meg. Békés polgárokat, gyermekeket, mert magyar nemzeti jelvényeket vagy csak színeket viselnek, mert utcán, nyilvános helyeken magyarul beszélnek vagy magyar dalokat énekelnek, tetteleg inzultálnak.”

Apponyi nevezetes és sokat idézett 1920. január 16-i beszédének ugyancsak egyik központi eleme volt a kultúrfölény hangoztatása. Mint mondta, a tervezett döntés „a nemzeti hegemoniának átruházása lenne oly nemzetiségekre, amelyek jelenleg többnyire alacsonyabb kulturális fokon állanak”, s ennek alátámasztására az

1910-es népszámlálás beszédes adatait hozta, miszerint: „A magyarságnál az írni és olvasni tudók arányszáma megközelíti a 80%-ot; a magyarországi németeknél a 82%-ot; a románoknál a 33%-ot; a szerbeknél az 59 és egynéhány tizedet, majdnem a 60%-ot.” Hozzátette, hogy az érettségizettek között a magyarok aránya „[...] 84%, jöllehet a magyarok az összes népességnek csak 54,5%-át teszik; a románok arányszáma az ily tanulmányokat végzetek között 4%, pedig az egész népességnek 16%-át alkotják; a szerbeké 1%, jöllehet számuk az egész népesség 2,5%-a.” Ennek az okát nem valamiféle felsőbbrendűségben jelölte meg, hanem abban, „hogy ezek a szomszédos népek történelmük szerencsétlen eseményei folytán későbbben léptek be a civilizált nemzetek családjába, mint mi”, s ő is megemlítette a határon túl maradt magyarság sérelmeit. Összegzése szerint „[...] hogy egy alacsonyabb kulturális fejlettséggel bíró kisebbség, vagy egy igen csekély többség hegemoniával bírhatson, elérhesse egy magasabb kulturális fokot elért nemzetiség önkéntes alárendelődését és morális asszimilációját, ez, Uraim, organikus lehetetlenség.” Tudjuk azonban, hogy mégsem lett az. A benyújtott anyagoknak és Apponyi szavainak már alig lehetett hatása, hiszen a magyar – akárcsak a többi vesztes állambeli – delegációt nem tárgyalni, hanem a feltételek elfogadására hívták a békekonferenciára.

Trianon kulturális vonatkozásaival viszonylag keveset foglalkozott a magyar történettudomány, mivel más szakpolitikáktól eltérően csak néhány, kizárólag az iskolai anyanyelvhasználatról megfogalmazott előírást, illetve a közgyűteményi állomány kisebb hányadát érintő megkötést tartalmazott a szerződés. Az 58. és az 59. cikkek kimondták, hogy a trianoni országban maradt „faji, vallási vagy nyelvi” kisebbségeknek „joguk van saját költségükön jótékonyasági, vallási vagy szociális intézményeket, iskolákat és más nevelőintézeteket létesíteni, azzal a joggal, hogy azokban saját nyelvüket szabadon használják és vallásukat szabadon gyakorolják”, illetve a „jelentékeny arányban” egy tömbben lakó nem magyar anyanyelvűek „[...] gyermekeit az elemi iskolákban saját nyelvükön tanítsák. Ez a rendelkezés nem akadályozza a Magyar Kormányt abban, hogy a magyar nyelv oktatását az említett iskolákban is kötelezővé tegye.” A kisebbségek anyanyelvi képzése Magyarországon azonban csak részben érvényesült, ezért a legnagyobb létszámú, mintegy félmillió német (sváb) népcsoport vezetői joggal tették szavá az ebből adódó nehézségeket.

A békediktátum 77. cikke az elcsatolt területek közigazgatására vonatkozó „levéltárak, lajstromok, tervrajzok, okiratok és okmányok” átengedéséről, illetve – ha „egyesekeket a helyszínéről elvittek volna” – azok visszaadásáról rendelkezett. Az egész közgyűteményi hálózatra kiterjesztve ugyanez volt a lényege a 175–179. cikkeknek is. Magyarország kötelezte magát, hogy „a Szövetséges Társult Hatalmak mindegyikének visszaszolgáltatja mindazokat a hivatalos iratokat, okmányokat, régiségeket és műtárgyakat, úgyszintén mindazt a tudományos és könyvészeti anyagot, amelyeket az elfoglalt területekről szállítottak el, tekintet nélkül arra, hogy ezek a tárgyak az Államnak vagy tartományoknak, községeknek, kórházaknak, egyházaknak, avagy egyéb köz- vagy magánintézményeknek tulajdonában állanak” (175. cikk). Az „átengedett” területekről 1914. június 1-je után elvitt értékeket is – kivéve

a magánosoktól vásároltakat – vissza kellett adni (176. cikk), akárcsak az antant országainak azokat az anyagokat, amelyek az ő történetükre vonatkoztak vagy szellemi tulajdonát képezték (ha azokat 1868. január 1-je, illetve Olaszországot illetően 1861 óta szerezték meg). Ugyanakkor Magyarországnak is jogában állt „a nevezett Államokat, különösen pedig Ausztriát felhívni arra, hogy vele az előbbiekhöz hasonló módokat mellett a szükséges megállapodásokat megkössék” (177. cikk), és az utódállamok is kötelezték magukat a húsz évnél nem régebbi, az új Magyarország területének történetéről vagy közigazgatásáról szóló dokumentumok visszajuttatására (178. cikk).

A kormányzat azonban végül a 177. cikkben foglalt lehetőséget a maga javára fordította, amikor 1926-ban Ausztriával megkötötte az 1927. január 1-jével hatályba lépő, mindmáig érvényben lévő badeni levéltári egyezményt. Ennek következtében a bécsi központi levéltárak (a jelenleg az Osztrák Állami Levéltárhoz tartozó Haus-, Hof und Staatsarchiv, Hofkammerarchiv és Kriegsarchiv) 1526 és 1918 közötti iratanyaga napjainkig a két állam közös szellemi tulajdonának minősül, illetve fennáll – mintegy a megszűnt Osztrák–Magyar Monarchia utolsó állásaiként – a magyar levéltári delegáció intézménye is.

E megállapodást követte az 1932-ben aláírt, múzeumi és könyvtári javakról szóló velencei szerződés, melynek értelmében Magyarország rengeteg műtárgyat és könyvet – nagybecsű kódexeket, például Anonymus *Gesta Hungarorum*-át, a *Képes Krónikát* vagy éppen tizenhat hiteles Corvinát – kapott vissza Ausztriától. Ezekből 1933-ban reprezentatív kiállítást rendeztek a Nemzeti Múzeumban. A császári és királyi ház hitbizományi gyűjteményének részeként azonban számos, szintén közös szellemi tulajdonnak számító múzeumi és könyvtári anyag maradt Bécsben – a legismertebb a Bocskai-korona –, melyek felelőse a magyar múzeumi megbízott volt. A levéltári megállapodással szemben a múzeumi egyezményről 1945 után „megfeledkeztek”, így az sajnos hatályát veszítette.

A magyar kulturális politika a békediktátum rendelkezései alapján tehát szinte teljes mozgásszabadságot élvezett. Elsősorban ennek volt köszönhető, hogy kulcspolitikává vált, s az állami költségvetésből – különösen Klebelsberg Kuno miniszterségétől (1922–1931) – egyre növekvő, 1927-től a második világháború közepéig 10% fölötti arányt elérő támogatást kapott (1920/21-ben ez még csak 3,23% volt). Közvetve ez megint csak Trianon következménye volt, hiszen szembevetendő, hogy a kulturális büdzsé a gazdaság konszolidációját nagyban elősegítő népszövetségi kölcsönről folytatott tárgyalások megkezdése (1923), illetve annak felvétele (1924) után emelkedett. Miként Klebelsberg Kuno sokszor – itt idézett miniszteri beköszöntő beszédében is – kifejtette: „a magyar hazát ma elsősorban nem a kard, hanem a kultúra tarthatja meg és teheti ismét naggyá”. Vagy ahogy 1930 áprilisában megállapította: „[...] csak egyetlen út van nyitva előttünk, amelynek elzárására még Trianon sem volt elég leleményes: a szellem és a kultúra útja. [...] A közoktatásügyi minisztériumot most honvédelmi minisztériumnak tekintjük, mert a lefegyverzett ország exponált helyén csak abban az esetben állhat meg, ha a világ művelt nemzeteiben

mindinkább megerősödik az a meggyőződés, hogy egy nemes és művelt népen nagy történelmi igazságtalanság esett.”

Mindez némi párhuzamot mutat a modern német nacionalizmus megeremlítőjének tartott Johann Gottlieb Fichte azon gondolatával, amelyet a franciák megszállta Berlinben – történelmileg az 1920 körüli Magyarországhoz részben hasonló helyzetben – óriási hatású előadás-sorozatában (*Beszédek a német nemzethez*) 1807–1808-ban mondott. „Alkotmányainkat mások csinálják majd – hangoztatta tizenegyedik beszédében –, szövetségeinket és fegyveres erőinket mások határozzák meg, törvényeinket mások diktálják, bíróságainkat és ítéleteinket – és azok végrehajtását – olykor kivesszük a kezünkől; ezekkel a gondokkal nem kell számolnunk a közeljövőben. Pusztán a nevelésre nem gondoltak; ha valami feladatot keresünk, akkor fogjunk ennek dolgához! Várható, hogy ebben békén hagynak bennünket. [...] egyedül a nevelés az, ami megmenthet bennünket mindazon bajtól, ami ránk szakadt.”

A kulturális politikának a Trianon utáni traumából felemelkedő Magyarország konszolidációjában betöltött szerepét egy másik német, a neves és éles szemű tudós-politikus, Carl Heinrich Becker porosz kultuszminiszter – Goldziher Ignác tanítványaként a modern orientaliztika egyik megalapítója és a két világháború közötti nemzetközi tudománypolitika kiemelkedő képviselője – is felismerte. Becker 1926-os, egyhetes hivatalos magyarországi tartózkodása után 27 oldalas jelentésben számolt be a tapasztalatairól. A minden jelentősebb német politikusnak elküldött beszámolójában hangsúlyozta, hogy a magyar kormány „[...] sok okossággal és megfontoltan mindent megtesz a trianoni békeszerződés szörnyű hatásainak [...] leküzdésére, így Magyarország újjászületésének az alapjait rakja le. Mindez elsősorban egy nagyon világosan végiggondolt és rendszerszerűen építkező kultúrpolitika alapján történik. [...] a kulturális szempontokat kiemelten kezelik, és hihetetlenül magas összegeket fordítanak tudományos képzésre a költségvetésben.” Becker mondandóját alátámasztotta, hogy amikor e sorokat írta, Magyar Zoltán örömmel nyugtázhatta: „Csonka-Magyarország állami kulturális kiadásai az 1926/27. költségvetési évben Nagy-Magyarország 1913. évi kulturális kiadásainak 81.23%-át teszik ki”. Ez a megmaradt terület és lakosság szám arányához (kerekítve: 32,7 és 41,6%), de akár ahhoz viszonyítva is, hogy a trianoni Magyarországra háború előtti állam kiadásainak és bevételeinek 45.733%-a jutott, rendkívül magas összegnek tekinthető.

Amennyiben azonban nem az 1920-as évek közepétől beérrő eredmények felől közelítünk a témához, akkor kétségtelen, hogy a trianoni veszteségek minden tekintetben – az oktatás, a közművelődés, a közgyűjtemények, a művészeti élet és különösen a jórészt Felvidéken és Erdélyben található műemlékek vonatkozásában – fájdalmasak, nehezen pótolhatók voltak. Az átlagosnál is nagyobb mértékben érintették az emléktáblákat és a köztéri szobrokat, amelyek jelentős részét egy teljesen új, a magyarsággal szembeni önmeghatározást szolgáló emlékezetpolitika jegyében ítélték pusztulásra az utódállamok.

Rendkívüli, máig felmérhetlen kárt okozott a jelentős magyar kulturális, oktatási és közgyűjteményi hálózattal és civil szervezeti háttérrel rendelkező városok

határon túlra kerülése. Magyarország öt teljes körű, 1910-es regionális központjából négyet (Pozsony, Kassa, Kolozsvár és Temesvár), a hat hiányos funkciójából hármat (Arad, Brassó, Nagyvárad) elveszített. Ezek lakossága Kolozsvár és Brassó kivételével közel esett az új határhoz, és magyar (Arad, Brassó /relatív többség/, Kassa, Kolozsvár, Nagyvárad) vagy Pozsony és Temesvár esetében német–magyar többségű volt. Mellettük tovább sorolhatnám a jelentős határmenti magyar kulturális örökhelyeket: Komáromot, Ungvárt, Szatmárnémetit, Szabadkát és a többi.

A Magyarországon maradt regionális centrumok közül viszont Debrecen (teljes körű), illetve Győr, Pécs és Szeged (hiányos funkciójú) a továbbiakban is fontos szerepet játszottak. Győrt nem számítva olyan egyetemi városokká lettek, amelyeket Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter – az országos központ, Budapest vízfejűségének ellensúlyozására – nagyrészt sikeresen kívánt „kultúrtartományi székhelyekké” fejleszteni.

A kulturális veszteségek sokasága mellett arról sem szabad megfeledkezni, hogy Trianonnal a kulturális mutatók szempontjából jóval fejlettebb vidékek jutottak Csonka-Magyarországnak, mint az elcsatolt területeknek. Itt is voltak persze kivételek: az említett regionális centrumokon és szűkebb vonzáskörzetükön kívül Nyugat-Magyarország, a Felvidék délnyugati része, a Partium nyugati pereme, a Szászföld, a Szepesség vagy éppen a gazdaságilag ugyan leszakadt, ám kulturálisan az átlagnál mégiscsak jobb helyzetben lévő Székelyföld. A kulturális politika és intézményrendszer szempontjából a látszólagos pozitívumok között tarthatjuk számon, hogy az ország urbanizáltsági foka magasabb lett, mint korábban volt: az 1918 előtti városlakók kétharmada maradt az új államban, amely így egyben iparosodottabbá vált. Utóbbi tényező elsősorban a gazdaság fejlődése – de részben a kultúrafogyasztó szakmunkásréteg erősödése – miatt volt lényeges. Az 1526 óta először teljes állami önállóságot élvező Magyarország – Ausztriával együtt – egy soknemzetiségű országból a térség leghomogénebb nemzetállamává vált, miközben az utódállamoknak többnyire a magyarság tekintélyes súlya miatt jelentkező nemzetiségi problémákkal kellett megküzdeniük. Hazánkban a nemzetiségek aránya az 1920-as évek első felében 10% alá csökkent, s ez a kulturális politika feladatait lényegesen egyszerűsítette.

A régi, illetve az új országterületet összehasonlítva a hat éven felüli népességben az analfabetizmus nagymértékben, az 1910-es 33,3%-ról 1920-ra 15,2%-ra csökkent, az alsó-, a közép- és a felsőfokú iskolát végzettek, illetve a magaskultúrát fenntartó értelmiség aránya viszont jelentősen nőtt. Az utóbbi – az írni-olvasni tudók arányához hasonlóan – az 1910-eshez képest majdnem kétszeresére emelkedett, az egyetemi és főiskolai hallgatók száma pedig a harmadakkora államban is meghaladta a világháború előtti.

Mindez a magyarságnak a már dualizmus korában is sokat hangoztatott Kárpát-medencei „kultúrfölényét”, illetve a trianoni Magyarország történelmi államkereteken belüli magasabb kulturális státuszát tanúsította, amelyet erősen kihasználta a magyar érdekeket védő propaganda is. A kedvező adatok révén pedig némileg

csökkentek azok a Trianon okozta kulturális károk, amelyeket Buday László és Olay Ferenc, illetve *A magyar tudománypolitika alapvetése* című kötet már az 1920-as években pontosan felmért. Csak mérséklésről lehetett azonban szó, hiszen az 1918 előtti Magyarország oktatási és közgyűjteményi hálózatára, művelődéstörténete legjelesebb személyiségeinek születési és működési helyére tekintve is egyértelmű, hogy a veszteségek pótolhatatlannak tűntek. Az imént sorolt, Trianon hátrányait enyhítő szempontokat ezért egészen másként, a magyarság kiválóságának, illetve a diktátum hallatlan igazságtalanságának egyik legfőbb bizonyítékaként értelmezték. Arra viszont alig emlékeztettek, hogy az elsősorban 1918–19-es szerepvállalásuk miatt emigrált, Nyugat-Európában vagy a tengerentúlon gyakran hírnévre szert tett magyar művészek és tudósok hiányoztak a két világháború közötti magyar szellemi életből.

Trianon következtében Magyarországnak – nagyjából a lakosságcsökkenés számával arányosan – az óvodák 41,1, az óvónők 41,4 és az óvodások 45%-a; a népiskolák 38, az ott tanítók 45,6 és a tanulók 43,6%-a jutott. Ugyanakkor a dualizmus idején a jórészt a nemzetiségi vidékeken, a magyarosodás elősegítésének hiú ábrándjával épített állami iskolák mindössze 28%-a maradt meg, ami azért jelentett hátrányt, mert ezek többnyire jobban felszereltek és korszerűbbek voltak nem állami – főleg egyházi kezelésben álló – társaiknál.

Az oktatási ranglétrán felfele haladva kedvezőbbek voltak az arányok. Néhány típust kiemelve: az ipari tanonciskolák 48,8, tanáraik 59,8, tanulóik 71,7%-a került a trianoni Magyarországra. Ugyanezek az adatok a polgári iskolák (intézet: 45,1%, oktatók: 50,9%, tanulók: 55%) és a fiú középiskolák (intézet 47,1%, tanárok: 48,5%, diákok: 51,9%) esetében szintén mintegy 50%-os veszteséget mutattak, a tanulók arányában azonban annál is kevesebbet. A polgári- és a középiskolákban a diákok több mint negyötöde már 1918 előtt is magyar anyanyelvű volt, a felsőoktatásban ez az arány még magasabbnak bizonyult.

Az egyetemek és a főiskolák szinte teljes hálózatát átmentették a trianoni Magyarországra. Ez azonban nem önkéntesen, hanem kényszer hatására – a továbbra is fenntartani kívánt magyar anyanyelvű oktatás ellehetetlenítése miatt – történt. A négy magyar tudományegyetemből kettő: az 1872-ben alapított kolozsvári és az 1912-ben létrehozott, de működését még éppen csak megkezdett pozsonyi 1919 szeptemberében Budapestre menekült, majd a jogfolytonosságukat és a nevüket (Ferenc József, valamint Erzsébet) is megőrizve az 1921/22. tanévtől Szegeden, illetve az 1923/24-iktől Pécsen működtek tovább. A jogfolytonosságot – a trianoni diktátum ideiglenességében bízva – annyira komolyan vették, hogy amikor 1940-ben a második bécsi döntéssel a „kincses város” is visszakerült Magyarországhoz, a szegedi univerzitás formailag visszaköltözött Kolozsvárra, s jogilag csak ekkor jött létre a szegedi, Horthy Miklósról elnevezett tudományegyetem. A nagy múltú Selmecbányai Erdészeti és Bányászati Főiskola hallgatói már 1918. december közepén magyar fennhatóságú területre érkeztek, s a két egyetemmel szemben gyűjteményeiket és műszereiket is összecsomagolták és megmentették. Tanáraik 1919. február végéig követték őket, és néhány hetes budapesti tartózkodás után 1919 márciusától Sopron-

ban folytatták munkájukat. A tanév első óráit már a Tanácsköztársaság idején, 1919. április 28-án tartották.

A keresztényszocialista kultuszminiszter, Vass József 1921-ben, a kolozsvári és a pozsonyi menekült egyetemek ideiglenes szegedi és pécsi elhelyezéséről szóló törvényt (1921: XXV. tc.) is a „rég határok visszaállításának” és a „nemzet egyesítésének” reményével indokolta. „Minthogy azonban ez idő szerint ezért a szent célért – állította Klebelsberg gondolatait is előlegezve – eredményesen csak békés eszközökkel, a kultúra fegyverével küzdhetünk, minden eszközt meg kell ragadnunk arra, hogy ellenséges szomszédaink feletti kultúrfölényünket továbbra is fenntartsuk, elszakadt véreinknek ezen kulturális színvonalon való megmaradását elősegítsük és a magyar nemzeti kultúra iránti szeretetet és ragaszkodást bennük ébren tartsuk.

Ezt a célt elsősorban a magyar tudományosság fejlesztése és a tudományos munkásság gócpontjainak, a magyar tudományegyetemeknek fenntartása szolgálja.”

Az idegen kézbe került magyar felsőoktatási intézmények 1919–1920 folyamán megszűntek: két gazdasági (Kassa és Kolozsvár) és két jogakadémiának (Kassa és Nagyvárad), valamint a Fiumei Kiviteli és a Kolozsvári Kereskedelmi Akadémiának is ez lett a sorsa. Az eperjesi evangélikus jogakadémia 1919 februárjában Miskolcra, a máramarosszigeti református pedig 1921 júliusában Hódmezővásárhelyre költözött. A csekély létszámmal működő hittudományi főiskolák egy része viszont az új államkeretek között is tovább dolgozhatott az utódállamokban.

Trianonhoz és a felsőoktatáshoz köthető a Vass Józsefhez hasonlóan szintén keresztényszocialista Haller István két 1920-as intézkedése, a Közgazdaságtudományi Kar létrehozása (272, illetve 273/1920. M.E. sz. rendelet) és a numerus clausus (1920: XXV. tc.) bevezetése is. Előbbi egy két évtizedes törekvés megvalósítása, utóbbi pedig egy kényszerítően szükséges, ám az eredeti szándékától eltérően, elsősorban a zsidó fiatalokat hátrányosan érintő intézkedés volt.

A numerus clausus az egész korszakban és napjainkban is indulatos viták forrása, miközben az elfogadását számos tényező együttes jelentkezése befolyásolta. Ezek közül a legfontosabbak: 1. a háborús évfolyamok egyetemekre és főiskolákra özönlése, illetve szinte a teljes korábbi magyar felsőoktatási hálózat trianoni országba – azon belül főleg Budapestre – történt, kényszerű összpontosítása, amely a hirtelen megszorított hallgatóság létszámának korlátozását igényelte; 2. a Tanácsköztársaság utáni, virulens, leginkább éppen az egyetemisták és az értelmiség körében hódító antiszemita; 3. valamint a 20. század elejétől a zsidó hallgatók arányának – a magyar polgári társadalomfejlődésre visszavezethető – ugrásszerű emelkedése, mintegy hatszoros felülreprezentáltsága. A törvényjavaslat főleg az utóbbi két tényező miatt terelődött antiszemita irányba. Bár a létszámkorlátozások szükségességét a későbbi fejlemények – itt egyedül az értelmiségi munkanélküliség 1930-as években egyre feszítőbb problémáját említem – tényszerűen igazolták, de meghozatalának antiszemita jellegét nem lehet vitatni és elfogadni.

A közgyűjtemények közül a múzeumoknak valamennyivel több mint fele került a határokon túlra, közülük a regionális központokban és a városokban – főleg a

megyeszékhelyeken – voltak találhatóak a legjelentősebbek. Ugyanakkor a legértékesebb anyaggal rendelkező nagy országos múzeumok – budapesti székhelyük miatt – Magyarországon maradtak. A magyar múzeumok többsége társadalmi úton jött létre, nem az állam tartotta fenn őket, ám az új hatalom általában ezeket is lefoglalta és kisajátította (legismertebb az Erdélyi Múzeum Egyesület esete volt).

Az 1918 előtti magyar történelem feldolgozása szempontjából nehezen nélkülözhető vármegyei, városi, egyházi és főúri levéltárak sora került az utódállamokhoz. A népkönyvtáraknak valamelyest több mint fele került idegen kézbe, ám a nagyobb közművelődési, illetve tudományos bibliotékáknál – részben megint csak a Budapest-központúság miatt – kedvezőbb volt a helyzet: ezek állományának 56%-a jutott a trianoni országnak. Ezek a becslések azonban csak hozzávetőlegesek. Elekes Dezső 1938-ban figyelmeztetett arra, hogy „Múzeumokban, könyvtárakban s egyéb kultúrértékekben a közműveltség budapesti központosulása ellenére is szintén igen jelentős Magyarország vesztesége, de ennek nagyságát a statisztika felmérni még kevésbé tudja.” Ezt annak kapcsán hangsúlyozta, hogy egy „[...] magánforrás statisztikája szerint Nagy-Magyarország 115 színházából trianoni veszteségünk 51 színház.” Emellett megemlítette, „[...] hogy a békebeli Magyarországon a háború előtti utolsó években évente kereken 2 ezer újonnan megjelent könyvet vettek számba, Csonka-Magyarországon 1920-ban másfélezeret, de már a következő években a statisztika itt is kétezeres könyvtermeléssel számolt.

Az időszaki sajtótermékekre vonatkozóan a *Magyar Könyvészet* 1914. évi adatainak feldolgozásából kitűnik, hogy Magyarország mai területén a régi anyaország 1808 újságja közül 1256, vagyis 70% jelent meg.” Emellett számos magyar tudományos és közművelődési egyesület munkáját, illetve a Magyarországon kiadott könyvek behozatalát is korlátozták az új államok. Ugyanakkor a határon túli magyarság sajtóját az ismétlődő megszüntetési kísérletek ellenére sem sikerült jelentősen megtörni. Jórészt azért, mert a magyarság – akkor még – a városokban tömörült, ahol az újságolvasó közönség nagy része is élt.

Összességében tehát a hatalmas, nehezen felbecsülhető kulturális károk, a máig ható, emberi és közösségi traumát okozó ország-feldarabolás ellenére is megállapítható, hogy a történelmi Magyarország szellemi erejének nagy része a trianonira zsugorodott államban összpontosult.

Mindamelletts feltétlenül hangsúlyozandó, hogy a látszólagos nyereségek mellett mindig jelentős veszteségeket kellett elkönyvelni. A békediktátumot egy gazdaságilag romokban álló, életképtelennek tartott, az 1920. június 4-i aláírás nyomán függetlenné vált, ám szinte teljes külpolitikai elszigeteltségbe került állam kötötte meg. A többféle tulajdonban lévő kulturális-tudományos hálózat szétesett, a pénz elértéktelenedése és az értelmiségi túlkínálat miatt az e területen dolgozóakra eső keresetek reálértéke kevesebb, mint az ötödére esett vissza, a kultuszértékekhez tartozó állami intézmények költségvetése még ennél is kisebb töredéke volt a világháború előttinek. A Magyar Nemzeti Múzeum dologi költségvetése például az utolsó háború előtti év, az 1913-as büdzsé 8%-ára zsugorodott.

A köztisztviselők és az értelmiség aránya mindenekelőtt a szülőföldjükről Magyarországra menekülők miatt gyarapodott, mivel 400–450 000 fős tömegükben erősen felülreprezentált volt e réteg. Ez hasznára vált ugyan a trianoni országnak, ám jelentősen gyengítette, szellemi vezetői tekintélyes részétől fosztotta meg a határon túli magyarságot, amelyet fiataljai anyanyelvi iskoláztatásának rendkívüli nehezítése is sújtott. Hogy az ellentmondásokat fokozzam: a javaikat részben hátrahagyó értelmiségi menekültek többsége állami alkalmazott volt, ezért elhelyezésükről, nyugdíjukról annak a magyar államnak kellett (volna) gondoskodnia, amely maga is a gazdasági összeomlás szélén állt a vesztes háború, az országcsönkítés, a forradalmak és a maradék állam kifosztásával járó román és szerb megszállás után. Utóbbi kulturális értelemben is sok pusztítással járt az 1919-ben a csaknem az egész országot, 1920 áprilisáig pedig a Tiszántúlt kezében tartó román uralom alatti, illetve a szerbek fennhatóságától csak 1921 augusztusában megszabadult, Pécs központú, dél-magyarországi területeken.

A magyar szellemi élet több részre szakadása már önmagában is tragédiának tűnt, emellett azonban számos más szokatlan, addig elképzelhetetlen nehézséggel kellett megküzdeniük a kultúrpolitika 1919 utáni vezetőinek. A minden baj forrásának tartott Trianon revíziójának hirdetése ezért határozta meg az egész, két világháború közötti időszakot. Részben emiatt születtek olyan programok, amelyek a Kárpát-medencében – a német anyanyelvűeket kivéve – a többi nemzetiségnél kétségtelenül kedvezőbb magyar kulturális mutatók előnyének a megőrzését szolgálták. Ez egyben azt is jelentette, hogy a kultúrpolitika prioritását kívánták – mint már utaltam rá: eredményesen – elérni, azt a sikeres konszolidáció előfeltételének vélték.

Annál is inkább indokoltnak tűnt e törekvés, mert az egész oktatási rendszer – a felsőfokon még azzal is tetézve, hogy szinte a teljes történelmi Magyarországra méretezett hálózat Magyarországra került –, a közgyűjtemények, de a tudományosság legfontosabb intézménye, az MTA is napi gondokkal küzdött. Utóbbinak jórészt állampapírokba és záloglevelekbe fektetett vagyona teljesen elértéktelenedett, apparátusa fenntartására sem volt elegendő, így végül a működését csak az állami költségvetésből történő, évenkénti segélyezéssel sikerült biztosítani (1923: I. tc.).

Mindent újra kellett gondolni tehát a kulturális politikában is. Új stratégiát és programot kellett kidolgozni, amelyet Klebelsberg Kuno minden idők egyik legnagyobb magyar vallás- és közoktatásügyi miniszterévé emelkedve a kultúrfőlény, majd később, 1928-tól a neonacionalizmus eszméjét hirdetve tett meg. Azonban arról sem szabad megfeledkezni, hogy a tárca vezetését kilenc esztendőn át betöltő Klebelsberg nem volt eredeti gondolkodó. Kiváló érzékkel igazította mások eszméit a pillanatnyi helyzethez, s így kialakított koncepcióját képes volt a kormányfővel és a kormányzóval is elfogadtatni. E tulajdonsága államférfiúi erényeket sugallt. A német kulturális politika elképzelései mellett magyar tudósok (egyben kultúrpolitikuskok) gondolatait fogadta el és követte, természetesen csak részben, az adott körülményekhez alkalmazkodva. Közülük többen közvetlenül reflektáltak Trianonra is.

A Klebelsberg egyik fő közgyűjteményi tanácsadójaként, majd utódjaként is-

mert középkorász, Hóman Bálint már 1920-ban kifejtette, hogy „a saját erejére utalt, az ellenségektől körülvelt Magyarország jövő boldogulásának, kultúránk jövő fejlődésének legfontosabb feltétele a magyar tudomány fejlődőképességének biztosítása.” A neves kultúrfilozófus, Kornis Gyula, aki a közoktatásügy területén lett Klebelsberg támasza, majd államtitkára, 1921-ben leszögezte: „Annál fejlettebb [...] valamely állam, minél inkább kultúrállam.” Magyary Zoltán, Klebelsberg egyik legközelebbi munkatársa és tudománypolitikai szakértője pedig – főnökéhez hasonlóan – szintén számos írásában hangoztatta, hogy „[...] a csonka országban meghagyott nyolcmillió magyarra hárult az a feladat, hogy azt a kulturális tekintélyt és önállóságot, amit korábban a 12 millió magyar a 21 milliónyi ország erejével kivívni tudott, a maga megcsökkent erejéből tartsa fenn, sőt fejlessze tovább.” Klebelsberg később nyíltan fölhasználta és közvetítette Hóman, Kornis és Magyary elképzeléseit politikusi megszólalásaiban, törvényjavaslataiban. Mellettük még a külföldi magyar intézetek szervezésekor minden idők legkiválóbb magyar kulturális diplomatája, a filológus Gragger Róbert, művészeti kérdésekben pedig a jeles művészettörténész, Gerevich Tibor volt Klebelsberg segítője. A kulturális intézményrendszer irányításában közreműködők névsora ma is elismerésre méltó.

Ezáltal Trianonnak a kulturális politikát teljes megújításra ösztönző traumája mellett a kiváló személyi adottságok is hozzájárultak ahhoz, hogy ez a konzervatív reform szellemében megfogalmazott szakpolitika – a szokatlan kihívásokra megfelelő válaszokat adva – kulcsszerepet játsszon Magyarország sikeres talpra állásában.

Irodalom

- A bécsi gyűjteményekből Magyarországnak jutott tárgyak kiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban* 1933, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum
- UJVÁRY GÁBOR 2006, *Carl Heinrich Becker feljegyzése 1926. május–júniusi magyarországi látogatásáról*, In *Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények*, 2006, Budapest, Balassi Bálint Intézet–Klebelsberg Kuno Alapítvány–Magyar Országos Levéltár–Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság–Országos Széchényi Könyvtár, 279–305.
- A magyar béketárgyalások. Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neuilly s/S-ben 1920 januárius–március havában*, I. köt., 1920, Budapest, Külügyminisztérium
- BUDAY LÁSZLÓ 1923, *Magyarország küzdelmes évei. A megcsonkított Magyarország ujradolgozott második kiadása*, Budapest, szerzői kiadás
- DÁLNOKI KOVÁTS JENŐ 1921, *A megélhetés drágulása a háború kitörése óta*, Közgazdasági Szemle, 1921/5–6. 264–292.
- DÁLNOKI-KOVÁTS JENŐ 1927, *Drágulás és életszínvonal*, Közgazdaság és pénzügy, 1921/1–10. 165–171.
- DÉKÁNY ISTVÁN 2018, *Trianoi árvák*, Budapest, Noran, 2018.
- DONÁTH PÉTER 1998, *Iskola és politika. Az állami német nemzetiségi tanítóképzés magyarországi történetéhez 1919–1944²*, Budapest, Trezor
- ELEKES DEZSŐ 1938, *Trianon mérlege*. 6. Kultúra, *Magyar Statisztikai Szemle*, 4. sz. 367.
- FICHTE, JOHANN GOTTLIEB 1995, *Beszédek a német nemzethez. Tizenegyedik beszéd*, In BRETTER ZOLTÁN – DEÁK ÁGNES szerk., *Eszmék a politikában. A nacionalizmus*, Pécs, Tanulmány Kiadó, 135–146.
- FRANK TIBOR 2015, *Kettős kivándorlás. Budapest – Berlin – New York 1919–1945²*, Budapest, Gondolat

UJVÁRY GÁBOR: TRIANON ÉS A MAGYAR KULTURÁLIS POLITIKA

- GULYÁS Pál 1926, *A könyv sorsa Magyarországon a középkortól a trianoni békéig*, XI. XII. Néptanítók Lapja, 1926/7–18, 11–12.
- HÓMAN Bálint 1920, *A nemzeti tudományosság jövője*, Budapesti Szemle, 181. köt., 517–519. sz. 127–161. *A Magyar Nemzeti Múzeum öt éve. Jelentés az intézet 1924–1928. évi állapotáról és működéséről*, 1929, Budapest, Egyetemi Nyomda
- Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926, 1927, Budapest, Athenaeum
- KLEBELSBERG Kuno [1931], *Világválságban*, Budapest, Athenaeum
- KORNIS Gyula 1928, *Kultúrpolitikánk irányelvei*, In Uő, *Kultúra és politika. Tanulmányok*, Budapest, Franklin, 1–41.
- KOVÁCS M. Mária 2012, *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*, Budapest, Napvilág
- LAKY Dezső 1923, *Csonka-Magyarország megszállásának gazdasági kárai*, MTA, Budapest, 1923.
- A magyar tudománypolitika alapvetése* 1927, szerk. MAGYARY Zoltán, Budapest, Egyetemi Nyomda
- MAGYARY Zoltán 1931, *Nyolc év a magyar tudományos élet kormányzatában*, In Uő, *A magyar tudományos nagyüzem megszervezése*, Pécs, Danubia, 5–11.
- MURÁDIN Jenő 2008, *A megsebzett szobor. Elpusztult vagy megsérült erdélyi magyar emlékművek re-peritóriuma*, Kolozsvár, Kriterion
- Az 1920. évi népszámlálás. Hatodik rész. Végeredmények összefoglalása* 1929, Budapest, Központi Statisztikai Hivatal
- OLAY Ferenc 1930, *A magyar művelődés kálváriája az elszakított területeken 1918–1928²*, Budapest, Magyar Nemzeti Szövetség
- PROHÁSZKA Péter 2012, *Ami a bécsi gyűjteményekben maradt I. Adatok a Monarchia közös vagyonáról folyó osztrák–magyar tárgyalásokhoz*, *Ars Hungarica*, 2012/1. 223–248.
- RESS Imre 2008, *A Monarchia levéltári öröksége. A badeni egyezmény létrejötté (1918–1926)*, Budapest, Magyar Országos Levéltár
- SIKLÓSSY László 1919, *Műkincseink vándorútja Bécsbe*, Budapest, Táltos
- Trianon. A békeszerződés* 2019, s. a. r. BANK Barbara – KOVÁCS Attila Zoltán, Budapest, Athenaeum
- SEBŐK László 2020, *Szétdarabolt vonzaskörzetek. A városhierarchia változásai*, *Rubicon*, 2020/6–7. 158–162.
- SZABÓ Attila 2011, Klebelsberg Kuno kultúrgeográfiai stratégiája a területi revízió szolgálatában, *Tér és Társadalom*, 2. sz. 223–236.
- RÓZSA Dávid–ROVÁCS Barna szerk. 2020, *A számontartott nemzet. A Trianon előtti és utáni évtizedek Magyarországa statisztikai térképeken*, Budapest, KSH
- UJVÁRY Gábor 2017, *Kulturális hídfőállások. A külföldi intézetek, tanszékek és lektorátusok szerepe a magyar kulturális külpolitika történetében. II. köt. Bécs és a magyar kulturális külpolitika*, Budapest, Ráció
- UJVÁRY Gábor szerk. 2018, *Trianon és a magyar felsőoktatás* 1. köt., Budapest, VERITAS–Magyar Napló
- UJVÁRY Gábor szerk. 2019, *Trianon és a magyar felsőoktatás* 2. köt., Budapest, VERITAS–Magyar Napló
- UJVÁRY Gábor 2020a, *A múltat végképp eltörölni? Megrongált vagy elpusztított Kárpát-medencei magyar emlékművek 1918 ősze után*, *Rubicon*, 2020/8. 72–81.
- UJVÁRY Gábor 2020b, *A Közgazdaságtudományi Kar megalapítása és a két világháború közötti magyar egyetempolitika, megjelenés előtt a Gerundium* 2020. őszi számában

VAJDA TAMÁS: A KOLOZSVÁRI EGYETEM ELFOGLALÁSÁVAL OKOZOTT SÉRELMEK, KULTURÁLIS ÉS ANYAGI KÁROK

Az 1872-es alapításától kezdve szervesen fejlődő magyar királyi kolozsvári tudományegyetem 1918/19. tanévének történetét és az egyetem épületeinek román hadsereg által végrehajtott erőszakos elvételét, a professzorok kitoloncolását korabeli és a közelmúltban megjelent egyetemtörténeti összefoglaló és számos egyedi publikáció is érinti. Ezek a feldolgozások magyar szemszögből, az elérhető korabeli források elemzésével ismertetik az egyetemmel kapcsolatos történéseket.

Jelen írás célja, hogy néhány levéltári dokumentum segítségével bemutassa azt, hogy a 47 éven keresztül a központi magyar állam költségvetéséből kiépített és folyamatosan gazdagított kolozsvári egyetem erőszakos elfoglalásával, valamint a professzorok és hallgatók kárára a megszálló román hatóságok által intézményesítve elkövetett jogtalanságokkal milyen sérelmek, kulturális és anyagi károk érték a magyar lakosságot, és tágabban az egyetemet kiépítő és felfejlesztő magyar társadalmat és államot.

1918. október 12-ig 1567 fő iratkozott be a kolozsvári egyetem őszi félévére. Közülük 870 katona, 176 pedig nő. A női hallgatók száma a háború elején 62 volt, így számuk csaknem háromszorosára emelkedett.

A kolozsvári egyetem 1918/19. tanév őszi féléve a háború okozta nehézségek ellenére is viszonylag normálisan telt, és a frontról visszatérő katonák miatti hallgatói létszámot is sikeresen menedzselte.

Október végére a magyar kormány elismerte háborús vereségét, s Budapesten forradalom zajlott le. November 12-én a Tölgyesi-, az Ojtozi-, a Gyimesi-szorosokon keresztül ismét átlépték Románia csapatai a magyar határt, december első heteiben a román csapatok egyre beljebb jutottak Erdély földjén. 1918. december 24-én délelőtt 11 órakor Constantin Neculcea és Gherescu román tábornokok csapatai minden ellenállás nélkül vonultak be Kolozsvárra. Ezt követően azonnal ostromállapotot hirdettek, bevezették a sajtócenzúrát, az utazási korlátozásokat és az éjszakai kijárási tilalmat, előírták a fegyverek beszolgáltatási kötelezettségét, és megtiltották a Magyarország és Erdély közötti postai és távírdai forgalmat. Januártól több egyetemi professzort letartóztattak.

A nehézségek dacára február 17-én, hétfőn megkezdődtek a tavaszi félév órái a kolozsvári egyetemen. Összesen 2570 hallgató iratkozott be, tehát minden eddiginél több. Közülük 83% magyar, 12% román, 5% német vagy szász volt. Az oktatás a nehézségek dacára szépen haladt a maga útján. Április 28-án a bölcsészeti kar elhatározta, hogy a minisztérium tavalyi rendeletére támaszkodva a tavaszi félév folytatásaképpen a hallgatók érdekében még abban az esetben is megtartja a nyári pótszemesztert, ha a minisztérium nem intézkedhetnék.

A postai és távírdai zárlat, a magyar hivatalnokok és vasutasok tömeges elbocsátása, a magyar államkincstár erdélyi fiókjainak lefoglalása és a budapesti magyar kormány lemondó és elzárkózó politikájának eredményeként 1919 tavaszára a háború éveiben tapasztaltnál is sokkal súlyosabb szociális krízis bontakozott ki

VAJDA TAMÁS: A KOLOZSVÁRI EGYETEM ELFOGLALÁSÁVAL OKOZOTT
SÉRELMEK, KULTURÁLIS ÉS ANYAGI KÁROK

Kolozsváron. Végül február és március folyamán helyi vállalkozók nagyszabású adományakciója segítette a fiataloknak átvészelni a megpróbáltatásokat.

Annak ellenére, hogy Henri Mathias Berthelot, Patey és Civieux francia tábornokok külön-külön kijelentették, hogy a románok az egyetemet nem vehetik el a magyaroktól, 1919. április 7-én Kolozsvár prefektusa, Valentin Poruțiu felhívta a kolozsvári egyetem tanári karát, hogy tegyenek hűségesküt I. Ferdinánd román királyra. A tanároknak egy héten belül nyilatkozniuk kell: teljesítik-e a követelést. Ha igen, tovább taníthatnak, de vállalniuk kell, hogy két év múlva románul folytatják az előadásokat. Ha pedig az esküt megtagadják, június végén minden szerzett jogukkal együtt állásukat veszítik.

Az április eleji üzenetváltást követően közel egy hónapon át nem történt érdemi cselekmény az egyetem elvételéről. Az 1907-ben elfogadott és Románia által is aláírt *Hágai egyezmény* részét alkotó *Szabályzat a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól* című dokumentum 45. §-a szerint „Tilos a megszállott terület lakosságát arra kényszeríteni, hogy az ellenséges Hatalomnak hűséget esküdjön.”

Az 1920. június 4-én aláírt trianoni békediktátum előtt tehát semmilyen román hatóságnak nem állt jogában a magyar köztisztviselőktől, vasúti dolgozóktól, középiskolai tanároktól vagy egyetemi professzoroktól hűségesküt követelni. Ezért az egyetemet ért atrocitásorozat ellenére a tanárok viszonylagos nyugalomban készültek az 1919 nyarára tervezett nyári pótszemeszter megtartására.

Május 9-én, pénteken Valentin Poruțiu prefektus 700/919. iktatószámú levelében átküldte Schneller István rektorhoz Valeriu Braniște előző napi, 4335/919. számú rendeletét, amely a nagyszebeni román kormányzótanács március 10-i 2113. számú dekrétumra hivatkozva értesíti, hogy az összes rendes és rendkívüli tanár azonnal leteheti I. Ferdinánd román királyra a hűségesküt: „felkérem, értesítse az összes rendes és rendkívüli egyetemi tanár urakat, hogy őfelsége, I. Ferdinánd király és a kormányzótanács iránt a hűségesküt azonnal letehetik. Az eskü megtagadása egyenlőnek fog tekintetni az összes eddig élvezett jogokról való lemondással, és a kormányzótanács ezen tanár urakkal szemben mindennemű kötelezettségektől mentesnek tekinti magát. Hogy a közoktatás ezáltal ne szenvedjen, azon esetben is, ha a tanár urak az eskü letételét megtagadnák, értesítem, hogy a tekintetes egyetemi tanács által tervezett nyári szemeszter végéig való további működésüket megengedem, magától értetően az általunk szervezendő ellenőrzés mellett. Működésük tartama alatt fizetésüket a kormányzótanácstól rendszeresen meg fogják kapni.”

A prefektus átiratában kérte a rektort, hogy a rendeletet azonnal közölje a tanárokkal, s május 12-én délelőtt fél 11-re hívja össze őket az egyetem aulájába, ahol letehetik az esküt: „szíveskedjék a rendes és rendkívüli tanár urakkal ennek tartalmát haladéktalanul közölni olyképpen, hogy az erre adandó választ folyó évi május hó 12-ik napjának délelőtt tíz óráig kézhez vehessem”. A románok csak a rendes és rendkívüli egyetemi tanároktól (professzoroktól) kértek hűségesküt, az oktatási és

VAJDA TAMÁS: A KOLOZSVÁRI EGYETEM ELFOGLALÁSÁVAL OKOZOTT SÉRELMEK, KULTURÁLIS ÉS ANYAGI KÁROK

klinikai segédszemélyzetet, az egyetemi hivatalnokokat, valamint az egyetemi gyűjtemények (pl. könyvtár) vezetőit nem kötelezték esküre.

Május 11-én mind a négy karon tanácsulást tartottak. Minden kari tanácsülésen névszerinti szavazást tartottak, s egyetlen professzor sem fogadta el a hűségeskü letételét.

Május 12-én a professzorok nemleges nyilatkozatának elküldése után alig fél órával – mialatt az egyetemen az előadások tovább folytak –, három román gyalogsági szakasz körülfogta az egyetemet, s minden kijáratot elállt. Egy előző nap kinevezett román bizottság (tagjai tucatnyi középiskolai tanár vagy egyetemi tanársegéd), valamint a hozzájuk csatlakozott Valentin Poruțiu prefektus, Onisifor Ghibu államtitkár, az egyetem több román hallgatója és felfegyverzett román katona egyszerre ment be az egyetem különböző hivatalaiba. Schneller rektort Valentin Poruțiu prefektus, Onisifor Ghibu, Drăganu magántanár, Ovidius Sirbu egyetemi hallgató és Joan Vasiliu őrnagy kereste fel. A prefektus előadta, hogy mivel a tanárok az esküt megtagadták, a román kormányzótanács Nagyszebenben éppen aznap, május 12-én 4436/1919. szám alatt kelt rendelete alapján a magyar egyetemet átveszi, s a rektor közbeszólására megjegyezte, hogy ehhez karhatalommal is rendelkezik.

Már aznap – ismét szuronyos katonák között – megkezdődött a szemináriumok, intézetek, laboratóriumok, gyűjtemények, klinikák átvétele. A nagyszebeni kormányzótanács előző napi rendelete értelmében ezek összes felszereléseikkel együtt, leltár felvétele mellett, a magyar állam tulajdonából a román állam tulajdonába mentek át. A magyar professzorok tiltakoztak az illetéktelen rendelet ellen, ám az intézkedő katonák fizikai erőszakkal vették át az intézetek és klinikák eszközeit.

Már az is törvénytelen és a nemzetközi joggal élesen ellentétes volt, hogy az egyetem professzorait és hallgatóit a megszálló román katonaság indokolatlanul akadályozta munkájuk, illetve tanulmányaik végzésében, számukra lehetetlenné tették a családtagjaikkal, illetve a felettes hatóságokkal való kapcsolattartást, s a professzorokat megpróbálták a román király iránti hűségesküre kötelezni. Az eskü letételét megtagadó kari határozat kézhezvételét követő erőszakos atrocitások, a professzorok állásukból és hivatali helyiségeikből való erőszakos kiutasítása, az oktatási intézménynek ingó és ingatlan vagyonától való megfosztása azonban minden képzelet felmúlóan jogtalan volt. Különösen szembeötlő a román hatóságok eljárásának törvénytelenége, ha figyelembe vesszük, hogy a Magyarország határait rögzítő trianoni békediktátum csak az egyetem erőszakos elvételét két évvel követően, 1921. július 26-án került ratifikálásra. Pedig az 1907-es *Hágai egyezmény* 52. §-a szerint „Az a hadsereg, amely valamely területet megszáll, csakis az Állam tulajdonában álló készpénzt, értékeket és az Államot megillető behajtható követeléseket, a fegyvertárakat, szállítási eszközöket, raktárakat és élelmezési készleteket és általában az államnak csakis oly ingó tulajdonát foglalhatja le, amelyet a hadműveletekre lehet használni.” Vagyis a kolozsvári egyetem elvétele szintén súlyosan megsértette a nemzetközi jogot, hiszen megszállt területen katonai erő alkalmazásával elvettek egy olyan épület-

VAJDA TAMÁS: A KOLOZSVÁRI EGYETEM ELFOGLALÁSÁVAL OKOZOTT
SÉRELMEK, KULTURÁLIS ÉS ANYAGI KÁROK

együtttest – annak minden ingóságával és hivatali iratanyagával együtt –, amelyet nem lehetett hadműveletekre használni.

A megszálló román katonaság a kiépülő román rendőrséggel és közigazgatással együttműködve érvényt szerzett a kolozsvári kultúrkörök románosító törekvésének. Az állásuktól megfosztott professzorok közül a Tisza vonalától északra vagy nyugatra születetteket rövidesen kiutasították. Őket – akár saját tulajdonú, akár bérelt lakásban éltek Kolozsvárt – alig kétórányi csomagolást és mindössze egy-két táskányi holmi elvitelét engedélyezve, családtagjaikkal együtt kitoloncolták a román megszállási zónából.

A Vallás- és Közoktatási Minisztérium 1920. március 10-én kelt 22.307/1920. számú bizalmas leiratában szólította fel az egyetemet, hogy a háború kezdete óta a magyar államot ért anyagi károk felmérése érdekében részletes kimutatást készítsen. Válaszul a jogi kar április 27-én készített kimutatása szerint a kolozsvári egyetem jogellenes és fegyveres lefoglalása által csak a jogi kari helyiségek és ingóságok elvétele mintegy 3,6 millió korona anyagi kárt okozott a magyar állam számára. Tekintetbe véve az Orvosi Kar sok, egyenként is igen tekintélyes értéket képviselő klinikáját és laboratóriumát, valamint a Matematika- és Természettudományi Kar szintén tetemes összegbe kerülő természettudományi gyűjteményeit (Növénytár, Állattani és Szövettani Gyűjtemény, Ásvány- és Kőzettár, Térkép- és Fényképtár stb.) és laboratóriumait, a Bölcsész- és Nyelv- és Történettudományi Kar jelentős értékű könyvtárait, valamint az egyetem számos egyéb egységét (pl. fűvészkert, sportpályák stb.), kijelenthető, hogy az egyetem négy karának erőszakos elfoglalása a magyar állam számára minimum 20–25 millió korona anyagi kárt eredményezett. Az anyagi jellegű károk mellett jelentős veszteségeket okozott a tudományos, az oktató és a gyógyító tevékenység sikeres végzésére kialakult munkaközösségek szétzilálása, hiszen a professzorok és segédszemélyzet elleni nyílt erőszakoskodások és a kitoloncolások következtében megszakadtak az addigi szakmai együttműködések.

Miután a románul nem tudó magyar hallgatók az elrománosított egyetemen tanulmányaikat nem folytathatták, a magyar felekezetek – római katolikus, református, unitárius és evangélikus – egyházi megállapodtak abban, hogy közösen, az erdélyi magyar társadalom anyagi és erkölcsi támogatásával Kolozsváron magyar egyetemet állítanak fel. Ezt a szándékukat 1920 tavaszán be is jelentették a román kormánynak, amely azonban 1921 nyaráig kifogásokkal és ürügyekkel halogatta az egyetemalapítási kérvény elintézését.

Az intézet szervezeti és működési szabályzatát Kolosváry Bálint, a kolozsvári egyetem utolsó rektora (aki az erdélyi református egyházkerület világi főjegyzője is volt) 1920. szeptember 8-ra készítette el. Október 18-án pedig 199 beiratkozott hallgatóval az oktatás is megindult. A Református Teológiai Fakultás (igazgatója Ravasz László püspökhelyettes volt) keretein belül az erdélyi magyar felekezetek (református, római katolikus, unitárius, evangélikus) anyagi együttműködésével létrehozott és teljes szakmai önállósággal rendelkező tanárképző intézet elnökévé a

VAJDA TAMÁS: A KOLOZSVÁRI EGYETEM ELFOGLALÁSÁVAL OKOZOTT SÉRELMEK, KULTURÁLIS ÉS ANYAGI KÁROK

római katolikus Márki Sándor professzort, helyettesévé pedig Bartók Györgyöt választották.

A felekezeti egyetem egyetlen tanéven át működött, 1921. szeptember 15-én a közoktatásügyi államtitkárság véglegesen megvonta a működési engedélyt a tanárképzőtől. Október elsején az épületet is lefoglalták, ezzel a tanárképző befejezte működését.

A magyar kormány 1920. február 24-én arról határozott, hogy a menekülni kényszerülő pozsonyi és kolozsvári egyetem, ideiglenesen együttműködve, Budapesten folytatja munkáját. Így a Kolozsvárról erőszakkal eltávolított professzorok és hallgatók 1920 márciusától Budapesten, a pozsonyi egyetem szintén kitoloncolt tanáiraival szorosan együttműködve (de a két egyetem önállóságát mindvégig fenntartva) folytatták munkájukat. A két intézmény együttműködését jelzi, hogy működésük megszervezésére közös tanácsuléseket is tartottak.

A magyar oktatáspolitikára különösen fontos volt a megszálló hatalmak által Pozsonyból és Kolozsvárról ingó- és ingatlan vagyonuk nélkül elüldözött egyetemek további működésének biztosítása. Ennek érdekében történt meg a budapesti, illetőleg majd a szegedi és a pécsi működés törvénnyel történő elrendelése és az ahhoz elengedhetetlenül szükséges anyagi fedezet biztosítása.

1921. június 16-án a nemzetgyűlés az 1921. évi XXV. törvényekben elrendelte a két egyetem további működését ideiglenesen Szegeden, illetve Pécsen. Így a kolozsvári professzorok 1921. október 9-től Szegeden folytatták munkájukat.

Levéltári dokumentumok

1. A fővárosban tartózkodó kolozsvári professzorok az egyetem képviselői-ként kívánnak működni. Schneller István prorektor bejelenti, hogy a délelőtti folyamán Sir George Clerket, a békekonzferencia képviselőjét felkeresték, s ismertették az egyetem helyzetét.

A.) Jegyzőkönyv

Felvétel Budapest 1919. évi november hó 27-én az otthonából román részről jogellenesen kitelepített kolozsvári Ferenc József magyar tudományegyetem tanácsának rendkívüli ülésében.

Jelen vannak: dr. Schneller István e. i. prorektor mint elnök, dr. Menyhárh Gáspár jogkari dékán, dr. Lechner Károly előző tanévi orvoskari prodékán, az orvosi kar e. i. dékánjának és prodékánjának helyettese, dr. Szádeczky Lajos előző tanévi bölcsészeti kar prodékán, a bölcsészeti kar dékánjának s prodékánjának helyettese, dr. Fabinyi Rudolf mathem.-természettudománykari prodékán mint tanácsstagok s dr. Szandtner Pál jogkari nyilv. r. tanár mint jegyzőkönyv-vezető.

VAJDA TAMÁS: A KOLOZSVÁRI EGYETEM ELFOGLALÁSÁVAL OKOZOTT
SÉRELMEK, KULTURÁLIS ÉS ANYAGI KÁROK

1. dr. Schneller István elnöklő prorektor az ülést megnyitván kifejti, hogy mint az egyetem Kolozsvárt visszamaradt Rektorának helyettese, szükségesnek tartotta a jelen tanácsülés egybehívását, mert ami kívánatos az, hogy azon a válságos helyzeten, melybe a kolozsvári Ferencz József magyar tudományegyetem működésének a Kolozsvárt megszálló románok által eszközölt erőszakos megakasztása s a tanárok nagyrészének Kolozsvárról elűzése folytán jutott, illetékes tényezők részéről mielőbb segítve legyen, annyira kívánatos az is, hogy minden lépés, mely az egyetem válságos helyzetének megoldása érdekében az egyetem tanárai részéről tétetett vagy tétetik, ne csak mint az egyetem egyes alkalmazottjainak egyébként elismerésre méltó magánvállalkozása, illetve magán-állásfoglalása, hanem mihelyt arra lehetőség nyílik: mint az egyetem törvényes képviselőjének az egyetemi Tanácsnak ténye jelenhessék és jelenjék meg az arra illetékesek előtt.

Értesülvén tehát arról, hogy mielőtt ő, ki mint prorektor a Kolozsvárt visszamaradt rektort helyettesíteni jogosítva van, Pestre érkezett, az egyetemnek már korábban Pestre menekült tanárai az egyetem jövő sorsa kérdésében kezdeményező lépéseket tettek, szükségesnek vélték az egyetemi Tanács Pesten tartózkodó tagjait, illetőleg azokat, kik a Kolozsvárt visszamaradt tanácstagokat a szervezeti szabályok értelmében jogszerűen helyettesítheti a jelen ülésre egybehívni, hogy ezek, mint a kolozsvári egyetemnek Budapesten működő Tanácsa, az egyetem jövője ügyében eddig tett lépések elfogadhatóságát megvizsgálják, s róluk mint egyetemi Tanács véleményt mondjanak. Felhívja evégből elnöklő prorektor dr. Szandtner Pál nyilv. r. tanárt, mint úgy a Pestre menekült kolozsvári egyetemi tanárok itt szóban forgó tényeiről felvett karközi értekezleti jegyzőkönyvnek valamint a jelen tanácsülés jegyzőkönyvének is vezetőjét, terjessze elő azt a jegyzőkönyvet, mely az egyetem Pestre menekült tanárainak folyó é. nov. hó 21-iki karközi értekezletén az egyetem jövő sorsát érintő kérdésekben felvetetett.

Felolvastatván a szóban forgó jegyzőkönyv, elnöklő prorektor felhívja a Tanács tagjait, hogy egyrészt a jegyzőkönyvben foglaltakra, másrészt a jelen Tanács egybehívásának indokaira s a jelenlevő Tanács tagoknak mint egyetemi Tanácsnak szereplésére vonatkozóan tegyék meg estleges észrevételeiket.

A hozzászólások után elnöklő prorektor egyhangú határozatként kijelenti, hogy az egyetem Tanácsának a jelen ülésben jelenlevő tagjai addig is míg az egyetem Tanácsának jelenlegi kényszerű széttagoltsága megszűnik, az egyetem Budapesten elintézésre váró ügyeiben mint az egyetem budapesti képviselője és Tanácsa működni szükségesnek tartják hogy e minőségükben a menekült kolozsvári egyetemi tanárok Budapesten 1919 évi nov. hó 21-én tartott karközi értekezletének jegyzőkönyvében foglaltakat teljes mértékben helyeslőleg tudomásul veszik, az egyetem jövőjét érintőleg abban foglalt határozatokat magukévá teszik, az értekezlet kebeléből az egyetem ügyeinek megbeszélésére kiküldetni-kért bizottságot a maguk részéről is kiküldöttek és megbízottnak tekintik s minderről a vonatkozó iratok betérjesztése

VAJDA TAMÁS: A KOLOZSVÁRI EGYETEM ELFOGLALÁSÁVAL OKOZOTT SÉRELMEK, KULTURÁLIS ÉS ANYAGI KÁROK

mellett a vallás és közoktatásügyi magyar miniszter Urat jóváhagyó tudomásul vétel és megerősítés végett a prorektor útján értesítik.

2. Elnöklő prorektor jegyzőkönyvi megörökítés végett jelenti a Tanácsnak, hogy Nagymélt. gróf Teleki Pál a Béketárgyalások előkészítésével megbízott Miniszter Úrnak szíves közbenjárása folytán sikerült a mai nap délelőttjén az egyetemi Tanács Pesten időző tagjainak (dr. Schneller István, dr. Fabinyi Rudolf, dr. Lechner Károly, dr. Menyhárh Gáspár ny. r. tanároknak) a versaillesi békekonferencia teljhatalmú budapesti megbízottja Sir George Clerk elé járulhatni s előtte Cholnoky Jenő dr. nyilv. r. tanár angol nyelvű tolmácsolásában részletesen ismertetni azokat a brutális sérelmeket, melyek az erdélyi magyarság kultúráját s a kolozsvári egyetem tanárait az egyetemnek a románok részéről eszközölt erőszakos elfoglalása s a tanárok önkényes elűzése által érték, s sikerült előterjeszteni azt a kérelmet, hogy a kolozsvári Ferenc József magyar tudomány egyetemet az erdélyi magyarság javára, immár félszázados jogaiba visszahelyezzék.

3. Sir Georg Clerk az egyetem előterjesztését meghallgatván, reá angol nyelven a következőket válaszolta „Nagyon köszönöm, hogy megtiszteltek megjelenésükkel és nekem elmondották panaszukat. Előterjesztésüket Párizsban azonnal a békekonferencia elé fogom vinni. Remélem, hogy Önök elégtételt kapnak a szenvedett atrocitásokért, s amennyire hatalmamban áll oda fogok hatni, hogy óhajtasuk is teljesüljön.” E biztató nyilatkozaton kívül egyébként Sir George Clerk az egyetem ügye iránt már más alkalommal is meleg érdeklődést mutatott, amennyiben Cholnoky Jenő ny. r. tanártól magánúton is értesülvén az egyetemnek a románok részéről történt bezárásáról, az egyetem jogainak és érdekeinek mint mondta: hathatósabb megvédhetése végett, felkérte Cholnoky Jenő tanárt, közölje vele írásban az egyetem idősebb és nevesebb professzorainak életrajzi s tudományos működési adatait. Ez óhajnak Cholnoky Jenő ny. r. tanár a prorektorhoz tett jelentése szerint eleget is tett.

Tekintettel arra, hogy a Versailles-i békekonferencia teljhatalmú budapesti kiküldöttjének jóindulata a Kolozsvár magyar tudományegyetemnek s az erdélyi magyar kultúrának még nagyon is számottevően javára lehet s, hogy ennek a jóindulatnak kiváltásában Teleki Pál gróf úr Önagyméltósága és Cholnoky Jenő dr. nyilv. r. tanár, úgy az egyetemi Tanács fogadtatásának kieszközlésével mint egyébként is oly tevékeny részt vettek, indítványozza elnöklő prorektor, hogy a Tanács az előadottaknak jegyzőkönyv megörökítése mellett gróf Teleki Pál úr Önagyméltóságának s dr. Cholnoky Jenő nyilv. r. tanárnak, mondjon köszönetet.

A Tanács a prorektor által előadottakat örömmel tudomásul veszi, jegyzőkönyvileg megörökíti s a prorektor indítványát egyhangúlag elfogadva Nagyméltóságú gróf Teleki Pál úrnak s dr. Cholnoky Jenő ny. r. tanárnak az egyetem érdekében kifejtett jóindulatú tevékenységéért jegyzőkönyvileg köszönetet mond. [...]

4. Ugyancsak elnöklő prorektor indítványozza, hogy miután az egyetem rektorára illetőleg annak helyettesére az egyetem tanárai jórészenek Pestre menekülése s az egyetem közelebbi jövőjének Pesten intéződése folytán addig is számos admi-

VAJDA TAMÁS: A KOLOZSVÁRI EGYETEM ELFOGLALÁSÁVAL OKOZOTT SÉRELMEK, KULTURÁLIS ÉS ANYAGI KÁROK

nisztratív tevékenység fog hárulni, míg az egyetem valahol ideiglenes elhelyezést nyer, kérje fel a Tanács a vallás és közoktatásügyi miniszter urat, hogy az egyetem rektori hivatala részére lehetőleg magában a vallás és közoktatásügyi minisztériumban egy a kari dékánok hivatali működését is lehetővé tegyék hivatali helyiségről gondoskodni [sic!] s a rektori és dékáni adminisztráció költségeire a rektor, illetve helyettesének kezeihez egyelőre 50.000 koronát kiutalni s ezzel az egyetemi adminisztráció rendes vitelét mielőbb lehetővé tenni szíveskedjék. A Tanács az indítványt egyhangúlag elfogadja, felkéri a prorektort, hogy annak szellemében a szükséges lépéseket a vallás és közoktatásügyi miniszter úrnál mielőbb tegye meg.

5. Elnöklő prorektor ama kérdésére, hogy nincs-e valami előterjeszteni valójuk, dr. Menyhárh Gáspár jogkari dékán előadja, miképpen az egyetem további szünetelésének vagy működésének eddig eldöntetlen kérdését az illetékes tényezőkkel mielőbb tisztába hozni nagyon kívánatos lenne, mert magán értesülései szerint a pénzügy minisztériumnak az ideiglenes költségvetés elkészítése végett már sürgősen szüksége lenne az egyetem kiadásainak költségvetési előirányzatára.

A Tanács az előadottakat azzal veszi tudomásul, hogy az egyetem közelebbi sorsának tisztázására törekszik a legrövidebb időn belül mindent megtenni s mihelyt eldől, hogy az egyetem hol és mily viszonyok között működik tovább a költségvetési előirányzat előterjesztése iránt sürgősen intézkedni fog. Nagyon sajnálná a Tanács, ha pusztán adminisztratív okok miatt az egyetem estleges továbbműködése akadályokba ütköznék.

Más tárgy nem lévén, prorektor a megjelenteknek megjelenéséért köszönetet mondva az ülést berekeszti.

B.) Cholnoky Jenő Sir George Clerkhez intézett beszédének magyar szövege (részletek)

Kegyelmes Uram!

A kolozsvári Ferencz-József tudomány-egyetem kiüldözött tanárai jelennek meg Excellenciád előtt, hogy arra kérjék, legyen olyan kegyes és a hatalmas angol nép és uralkodója előtt úgy, mint az Egyesült-hatalmaknak a békekonferenciára küldött delegátusai előtt is mondja el, hogy a fegyverszüneti szerződések durva megsértésével, a hágai békeegyezmények idevonatkozó határozataival homlok egyenest ellenkező szellemben: oly jogtalanság érte Közép-Európa egyik legnagyobb, legszebb, leggazdagabb egyetemét, amelyhez fogható durvaság talán Ázsia népei közt megérthető volna, de ott sem menthető.

1872-ben alakult az egyetem, igen kicsi keretekben. Az Erdélyi Múzeum Egyetel szép gyűjteményei és hatalmas könyvtára tette lehetővé, hogy az egyetem néhány év alatt európai színvonalra emelkedett. Az oda kinevezett tanárok nem kíméltek fáradtságot, nem ismertek lehetetlent, hanem minden erejükkel, nagy tudásukkal, európai összeköttetésekkel dolgoztak azon, hogy az egyetem intézetei, gyűjtemé-

VAJDA TAMÁS: A KOLOZSVÁRI EGYETEM ELFOGLALÁSÁVAL OKOZOTT SÉRELMEK, KULTURÁLIS ÉS ANYAGI KÁROK

neyei, laboratóriumai a lehető legmagasabb nivóra fejlesztessenek. Világhírű profesz-szorok dolgoztak teljes energiával s csakugyan létesítettek is egy olyan egyetemet, amely gyűjteményei és felszerelései révén az elsők közé tartozik Európában. A hábo-rút megelőző években évenként átlag 3 millió koronát költött az állam az egyetemre, de ne felejtjük el a töménytelen adakozást, egyéb forrásokból való szerzést sem, ame-lyek mind az egyetem gazdag kincstárát szaporították.

Ez az egyetem a magyaroké volt. Magyar ésszel, magyar tudással, magyar munkával, magyar pénzzel épült magyar tanulók számára. Egész városrészt tesznek ki az egyetem épületei, pompás klinikája, Európában talán legmodernebb könyvtá-ra, intézetei és múzeumai.

Egy tiszta magyar városban, tiszta magyar egyetem a dicső erdélyi fejedelmek korának felújulását hirdette a szomorú osztrák elnyomatás után.

Ezt az egyetemet egy nemzetiségünk elrabolta a magyarságtól, s az Egyesült Hatalmaktól a rend fenntartására berendelt román hadsereg nem hogy megakadá-lyozta volna [...], ő adott fegyveres erőt a jogtalanságok elkövetéséhez, így történt, hogy romániai királyi katonák szuronyainak támogatásával oly egyének, akik a ma-gyar államnak hűségesküt tett hivatalnokai voltak, behatoltak az egyetem épülete-ibe, a professzorokat eltávolították, s az egész nagyszerű intézményt román nyelvű egyetemnek nyitották meg. Ehhez semmi joguk sem volt, nem beszélve a fegyver-szüneti szerződésekről és hágai egyezményekről.

1. Nem volt joguk, mert az egyetem magyar pénzen létesült és tartatott fenn. Évi fenntartása az utóbbi, de a háborút megelőző esztendőkből 3 millió korona volt. [...]

2. Az egyetem gyűjteményeinek igen nagy része nem vásárlás, hanem aján-dékozás útján került oda. Nem tudok most a többi intézetről számszerű adatokkal szolgálni, csak azt említhetem fel, hogy a földrajzi intézet gyűjteményének legalább fele ajándék útján került oda.

3. Nem román, hanem magyar tudósok működésének köszönhető az egyetem berendezkedése. Vegyük a földrajzi intézetet. Mintegy 15.000 kötetes könyvtárában a USA Geological Survey, Smithsonian Institution, a wieni akadémia, a magyar tu-dományos intézetek (meteorológiai, földtani, vízrajzi, gazdasági, statisztikai stb.) ajándékai oly tömeget tesznek ki, amelynek már elhelyezése is nehézségeket okoz. Mindezt nem román tudós, hanem az intézet igazgatója személyére kapta ajándék-ba, s adta oda az állami intézetnek ajándékba. De töménytelen tudós küldte meg az igazgatónak különlenyomatait s az mind az intézetben nyert elhelyezést. Az intézet igazgatója tudományos célú utazásai, expedíciói és tanulmányai közben mintegy 5.000 darab fényképet készített. Ezeknek eredeti lemezei mind az egyetemen vannak deponálva. Nem magyar tudományos anyag-e ez? Az igazgató saját kezével festett olajfestmények, mint tájképtípusok, saját kezűleg szerzett fizikai földrajzi gyűjtemé-nye stb. stb. nem specifikusan magyar kulturális kincs-e? Hát a románoknak fárad-tunk, gyűjtöttünk, dolgoztunk? Ők elvették a mi 50 éves munkánkunk eredményét,

VAJDA TAMÁS: A KOLOZSVÁRI EGYETEM ELFOGLALÁSÁVAL OKOZOTT
SÉRELMEK, KULTURÁLIS ÉS ANYAGI KÁROK

amikor ahhoz egyetlen fillérrel nem járultak, egyetlen napszámos munkával nem könnyebbítették? [...]

4. Egyetemünknek az utolsó évben 2.600 hallgatója volt. Jelenleg hivatalos értesüléseink szerint a román nyelvű egyetemnek mintegy 600–700 hallgatója van, és pedig egyrészt Romániából, Besszarábiából és Dobrudzsából stipendiumokkal bekényszerített, idegenföldi hallgatók. [...] Büszkén mondja a román hivatalos jelentés, hogy a kolozsvári egyetemnek egyetlen magyar hallgatója sincs. Ez természetes, mert nem tudnak románul, s nem hódolnak be a jogtalan okkupációnak. A román hatóságok azonban az erdélyi magyar ifjakat más egyetemre sem engedik tanulni, mert csak abban az esetben engedik ki őket Nagy-Romániából, ha leteszik a hűség esküt; ebben az esetben pedig menten besorozzák őket román katonáknak. Még egy esetben adnak nekik távozásra engedélyt, ha megfogadják, hogy soha vissza nem térnek. Így akarják kisebbiteni az erdélyi magyarok számát. Természetes, hogy a mi ifjaink ezt nem fogadják meg s inkább egy évet vesztve várják, hogy az angol és amerikai igazságszeretet, jogmegbecsülés és humanitás helyre állítsa azt, amit jogtipró hatalmak elrontottak. Kétezernél több ifjú várja a megváltást, hogy derékba törött pályájukon újtjukat ismét folytathassák.

A tudományos gyűjteményektől és intézetektől megfosztott professzorokat sem tűrték meg Kolozsvárott. A legdurvábban, brutálisan kiutasították őket. 1912-ben engem az Egyesült Államok Amerikai Földrajzi Társasága meghívott a Társaság 60 éves jubileumának ünnepére, s mint az Állam vendége, pompás különvonaton, valóságos ünnepeltetések keretében utaztuk be néhány társammal együtt az Unió területét. Most saját otthonom feldúlva, bútoraim, könyvtáram, kincseim szanaszét, s többi társammal együtt marhaszállító vagonban löktek ki bennünket onnan, ahol egész életünk munkássága a közjót szolgálta. Egyetemünk tanárai nagyban hozzájárultak Erdély gazdasági fellendüléséhez, mi irányítottuk a kormány figyelmét az erdélyi medencében rejlő káliumsókra, földgázra és petróleumra, magyar geológusok tárták fel a szénbányákat stb. S mi abból az országból vagyunk romjaival kiűzetünk. Nekem, Kolozsvár város tiszteletbeli tanácsosának nem ismerték el illetőséget, mert nem ott születtem, s így vagyunk valamennyien. [...] Kérjük Excellenciádat, hogy minden erejével odahatni legyen kegyes, hogy azok a hatalmak, különösen a nemes Nagy-Britannia, amelyeknek képviselőjében Excellenciád itt van, szabadítsanak meg bennünket, [...] adják vissza a magyarságnak az egyetemet s tegyék lehetővé, hogy működését, a magyar ifjak tanítását akadálytalanul tovább folytathassa.

(ELTE Levéltára 427. Szandtner Pál iratai – szövege kiadva: Kiss József Mihály 2001, *A kolozsvári „menekült egyetem” 1919. évi történetére vonatkozó dokumentumok Szandtner Pál iratai között*, In *Egyetemi Könyvtár Évkönyve*, 10, 147–152.

VAJDA TAMÁS: A KOLOZSVÁRI EGYETEM ELFOGLALÁSÁVAL OKOZOTT SÉRELMEK, KULTURÁLIS ÉS ANYAGI KÁROK

2. Sir George Clerk jelentése Clemenceau-nak, a békekonferencia elnökének (részletek)

[Szám nélküli irat]

1919. november 29.

Miniszterelnök úr!

A legfelsőbb Tanács utasításainak megfelelően október 23-án Budapestre érkeztem, hogy a Friedrich-kormánnyal ismertessem a föltételeket, amelyek teljesítése esetén a Legfelsőbb Tanács hajlandó tárgyalni a magyar kormánnyal. [...]

Magától értetődően a szövetségesek tegnapi ellenségeikhez ugyanolyan igazságosak szeretnének lenni, mint önmagukhoz, és örködnék a fölött, nehogy a háborút területi gyarapodással befejező kis államok visszaélésekre vetemedve, elnyomó politikát folytatva azt a benyomást keltsék az emberekben, hogy végeredményben a háború mindössze az egyik igazságtalan rendszer helyébe egy másik igazságtalan rendszert hozott, és a jövőben elkerülhetetlenül bekövetkező összeütközések magját hintette el. A Magyarországon szerzett tapasztalatok arra engednek következtetni, komolyan fönnáll a veszélye egy ilyen lehetőség bekövetkeztének, valamint annak, hogy a korábbi gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok megszakadása tovább súlyosbítja a helyzetet, ami az egyszerű embereket sokkal közelebbről érinti, mint a nagy politikai változások. [...]

Az ember szükségképpen némi rokonszenvet érez látván, mennyire gyalázatosán bánnak egy magas civilizációval azok, akik még csak most ismerkednek a kormányzás művészetével, és lelkiismeret-furdalás gyöttri amiatt, hogy része van a történetekben.

Példának okáért a románok húségesküt követelnek azoktól az egyetemi tanároktól, akikkel még nem tudatták, hogy melyik város egyetemén fognak majd oktatni. Ez nekem fölöslegesnek tűnik, olyannak, ami nem tekinthető kulturált eljárásnak, és hitem szerint még törvénytelen is. A románok mégis ekképpen cselekedtek ez év májusában a kolozsvári /Kolosvar/ egyetemen. A tanárok – nagyon is indokoltan – arra hivatkoztak, hogy továbbra is magyar állampolgárok lévén, szakmai feladataik alól nem tekinthetik magukat fölmentve mindaddig, ameddig a békeszerződés nem ítélte kifejezetten oda Kolozsvárt Romániának. Válaszul a románok elkergették állásukból, házaikból az egyetemi tanárokat, és arra kényszerítették őket, hogy segédmunkásként dolgozzanak, hacsak nem akarnak éhen halni. Egy kiváló, világszerte ismert földrajztanár kénytelen volt burgonyát kapálni, hogy megkeresse kenyerét, közben pedig órát adott a jobbján, illetve balján kapáló két-két diáknak. Egy idő után letartóztatták, börtönbe zárták, ahol az árnyékszék tisztán tartása volt a dolga. Végül megengedték neki, hogy – anyagi javait és a tudománynak szentelt élete minden gyümölcsét hátrahagyva – családjával együtt lovas kocsin távozzon.

Egy másik jeles egyetemi tanárt, aki túl van a hetvenen, és betegség kínozza – minden alap nélkül – a bolsevizmus vádjával tartóztattak le, bántalmazták, majd börtönbe vetették, ahol a mai napig sínylődik.

VAJDA TAMÁS: A KOLOZSVÁRI EGYETEM ELFOGLALÁSÁVAL OKOZOTT SÉRELMEK, KULTURÁLIS ÉS ANYAGI KÁROK

(Szövege kiadva: *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1919–1920*, 2004, szerk. ÁDÁM Magda–ORMOS Mária, Budapest, Akadémiai Kiadó, 157, 163.)

3. Szandtner Pál által a Minisztertanács számára készített előterjesztés a kolozsvári egyetem megtartásáról

Budapest, 1919. december 10.

Nagymélt. Minisztertanács!

Köztudomású, hogy az Erdélyt megszállva tartó románok a kolozsvári Ferencz József magyar tudományegyetemet még ez év májusában önkényesen bezárták, az egyetem tanárait, segéd- és kezelő személyzetét tiszteikből karhatalmilag eltávolították, az egyetem 2.600 főnyi ifjúságát szétkergették, az egyetemi tanszemélyzet nagy részét Erdélyből is száműzték, s az egyetem intézményeit, intézeteit és felszereléseit erőszakkal hatalmukba ejtve, igénybevitelükkel év novemberében Kolozsvárt egy román tannyelvű egyetemet szerveztek.

Tiszteletteljes véleményem szerint az erőszakosságokkal szemben a magyar kormány közömbös nem maradhat. Akkor sem, ha Erdélynek a románok részéről történt megszállása csak ideiglenes és rövidebb tartamú marad s még kevésbé akkor ha Erdélyt egy reánk kényszerítendő súlyos béke a magyar állam testéről bizonytalan időre lekapcsolja.

A kolozsvári magyar tudományegyetem erőszakos bezárása s intézeteiben egy román tannyelvű román kir. egyetem beállítása a magyar kormány megfelelő ellenintézkedése nélkül, az erdélyi magyar ifjúságot a főiskolai tanulmányoktól a legközelebbi jövőben még az esetre is elzárná, ha a románok a kötendő béke értelmében Erdélyt kiüríteni volnának kötelesek. A nagymélt. Minisztertanács igen tisztelt tagjai előtt éppen nem lehet ismeretlen, hogy a románok szerződésbeli kötelezettségeiknek mily kevésbé szoktak eleget tenni, s hogy amennyiben eleget tesznek is, a közvagyonra és közintézményekre tehát az egyetemre nézve is mit fog jelenteni egy román kivonulás.

Ily körülmények között remélni sem lehet, hogy Erdély magyar egyeteme, mely az erdélyi magyar ifjúság tanulmányainak óriási hátrányára két féleven át máris szünetelni volt kénytelen, a maga működését Kolozsvárt egyhamar újból felveheti. Annál is kevésbé remélhető ez, mert alig lehet kilátásunk arra, hogy a kötendő béke Erdélyt s vele Kolozsvárt a magyar állam főhatósága alatt meghagyja, vagy legalább a románokat a kolozsvári egyetem eddigi magyar jellegének visszaállítására kötelezi.

Az Erdélyből hozzám beérkezett teljesen megbízható adatok szerint az erdélyi magyar ifjúság a románok szervezte román egyetemmel szemben, nem csak ez intézmény román tannyelve miatt, melyet nem ért, hanem a jórészt erdélyi románokból kiegészült tanerők abszolút tudománytalansága miatt is, teljességgel tartózkodóan viselkedik, s erőszakosan elnémított régi magyar tanárainak további működését

VAJDA TAMÁS: A KOLOZSVÁRI EGYETEM ELFOGLALÁSÁVAL OKOZOTT SÉRELMEK, KULTURÁLIS ÉS ANYAGI KÁROK

ép úgy követeli, mint ahogy jelentékeny méltányossági s fontos politikai tekintetek is mindenkép kívánják, hogy a magyar kormány a kolozsvári Ferencz József magyar tudományegyetem önkényes elnémításába bele ne nyugodjék, hanem ez egyetemet, addig is, míg majd a maga eredeti székhelyére újból visszatérhet, a magyar állam valamely kultúrcentrumában továbbra is fenntartsa.

Tudatában vagyok annak, hogy a kolozsvári Ferencz József magyar tudományegyetemnek a területileg megkisebbedő magyar állam részéről továbbra is fenntartása az állam teherbíró képességét mily nagy mértékben próbára teszi. Úgy vélem azonban, hogy a fenntartás költségei az egyetem ideiglenes székhelyének oly városba való helyezésével, mely ezért áldozni is hajlandó, tetemesen csökkenthetőek lesznek, s hogyha ez be nem következne is, akkor is azok az értékek, melyeket az egyetem fenntartásával megmenthetünk s azok a nagy célok, melyeket az egyetem útján szolgálhatunk, a magyar állam áldozatkészségét mindenesetre megérdemlik. Az erdélyi magyarság egyetemhez való jogának állandó demonstrálása, az egyetem eredeti helyiségeinek, intézeteinek, gyűjteményeinek, alapítványainak és egyéb javainak elkövetelésére vonatkozó magyar igények súlyának erősítése, az intézmény félszázados tisztas múltja iránti kegyelet, a hazájuk és esküjük mellett minden megpróbáltatás dacára is híven kitartott magyar tanári kar jövő egzisztenciájának megérdemelt biztosítása az egyetem tanerőiben rejlő s az erdélyi magyar közszellemtől átítatott kultúrerőknek az erdélyi magyar ifjúság javára továbbkamatoztatása, Erdély lekapcsolása esetén pedig a szellemi együvé tartozás s a mielőbbi érdekek, melyek teljes mértékben megokolják azt a tisztelet teljes indítványomat:

Méltóztassék a nagymélt. Minisztertanácsnak elhatároznia, hogy az otthonából jogellenesen kitelepített kolozsvári Ferencz József magyar tudományegyetemet, addig is, míg az az 1872. évi XIX. t. cikkben nyugvó eredeti székhelyére újból visszatérhet; eddigi nevének s kolozsvári jellegének meghagyásával a magyar állam valamely erre alkalmas kultúrcentrumában továbbra is fenntartja s méltóztassék a Minisztertanácsnak a kérdésben érintett tagjait első sorban a közoktatásügyi és a pénzügyminiszter urat valamint engem felhatalmaznia, hogy az egyetem közérdekű működésének még a jelen 1919/20 tanév II-ik szemeszterében folyamatba-tétele végett szükséges lépéseket egymással egyetértve minden irányban s haladéktalanul megtehessek.

(ELTE Levéltára 427. Szandtner Pál iratai – szövege kiadva: Kiss József Mihály, 2001, *A kolozsvári „menekült egyetem” 1919. évi történetére vonatkozó dokumentumok Szandtner Pál iratai között*, in *Egyetemi Könyvtár Évkönyve*, 10, 158–160.)

VAJDA TAMÁS: A KOLOZSVÁRI EGYETEM ELFOGLALÁSÁVAL OKOZOTT
SÉRELMEK, KULTURÁLIS ÉS ANYAGI KÁROK

4. A száműzött egyetem első budapesti tanácsulése

Jegyzőkönyv, fölvétetett a kolozsvári magyar tudományegyetem tanácsának Budapesten 1919. évi december hó 12-én tartott I. rendes üléséről.

Jelen voltak:

Dr. Rigler Gusztáv prorektor helyettes, elnök.

Dr. Menyhárh Gáspár, a Jog- és Államtudományi Kar dékánja

Dr. Lechner Károly az Orvosi Kar prodékánja

Dr. Hornyánszky Gyula a Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Kar prodékánja

Dr. Gombocz Zoltán, a Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Kar prodékán helyettese

Dr. Fabinyi Rudolf a Matematikai–Természettudományi Kar prodékánja.

Dr. Szandtner Pál nyilvános tanár, mint az Egyetem ideiglenes elhelyezése ügyében tanácsilag kiküldött karközi bizottság előadója.

Jegyzett:

Dr. Szemler Jenő, egyetemi tanácsjegyző

Elnök, mint Dr. Schneller István prorektor távollétére megválasztott prorektor, üdvözölvén a megjelenteket, a megalakult tanács budapesti működéséhez szerencsét és sok sikert kíván, helyettes prorektor működésének idejére a tanácsstagok szíves támogatását kéri, és ezzel a Tanács I. rendes ülését megnyitja.

Jelen ülés összehívására elsősorban az adott okot, hogy a kolozsvári egyetem működésének Budapesten való megkezdése, úgy a felsőoktatás szempontjából általában –, mint az Egyetem működésének folytonossága a tanári testület, a hallgatóság, a tisztviselői és a többi alkalmazottak szellemi és anyagi értékei stb. szempontjából is sürgősen szükséges volt. Mindezek fölismerése és méltánylása nem csupán a kolozsvári tanácstestületnek eddig Budapestre került mintegy húsz tagja részéről nyilvánult meg egyhangúan, hanem Haller [István] miniszter Úr valamint Imre és Tóth államtitkár urak részéről is. – Ennek következménye lett a helyettes tanács megalakulása, a Miniszteri úrtól történt megerősítés és a mai ülésre való összehívása.

A fentiek előrebocsátása után elnök röviden beszámol az egyetem budapesti elhelyezkedése érdekében folytatott tárgyalásainak eredményéről. Ezek szerint addig is, amíg az Egyetem végleges elhelyezése ügyében döntés történik, elnök véleménye szerint időlegesen a főváros budai oldala volna számbeveendő, még pedig azért, mert egyrészt ily megoldásnak a budapesti egyetem érdekei és esetleges érzékenysége megóvatnék, másrészt azért, mert úgy a Miniszter úr, mint Imre és Tóth államtitkár urak is ezt a megoldást óhajtanák leginkább, de főleg azért is, mert Budán a legnehezebben elhelyezhető orvosi és matht. term. tud. karok itt egymáshoz közel találnák meg elhelyezkedésükhöz szükséges helyiségeket.

VAJDA TAMÁS: A KOLOZSVÁRI EGYETEM ELFOGLALÁSÁVAL OKOZOTT SÉRELMEK, KULTURÁLIS ÉS ANYAGI KÁROK

Elsősorban a központi irodák és a dékáni hivatalok elhelyezéséről kellene gondolkodni, ezért a maga részéről a császárfürdői épület északi szárnyának első emeletén üresen álló tíz kisebb szoba kibérlését javasolja, mert véleménye szerint ez a hely fekvésénél fogva is a legalkalmasabbnak látszik, kéri ennél fogva a Tanács fölhatalmazását, illetve megbízását ahhoz, hogy ezeket a helyiségeket bérlet útján biztosíthassa és egyúttal a szükséges kályhakkal felszerelhesse.

Az egyetem tanács ily értelemben határoz.

(Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád–Csanád Megyei Levéltára, VIII. 1. fond, Ferenc József Tudományegyetem Rektori Hivatalának Iratai, 1. doboz)

5. A Jog- és Államtudományi Kar jelentése a kar elűzése által okozott anyagi károkról

Bizalmas!

Az Országos M. Kir. Központi Statisztikai Hivatalnak

Az átmenetileg Budapesten működő kolozsvári M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Kara a román a meg szállás következtében őt ért anyagi károk kérdésében a vallás- és közoktatásügyi magyar királyi miniszter 22.307/920. szám alatt kelt rendelete alapján ezennel jelenti a tekintetes hivatalnak, hogy miután a románok az egyetemet és a kart összes felszerelései, leltárai és irattára visszatartásával törvényes székhelyéről számúzték, a karnak a románok által okozott károk tekintetében a legjobb akarat mellett is csak hozzávetőleges becslésen nyugvó adatokkal lehet szolgálnia.

E hozzávetőleges becslés szerint a kar kára:

A kari helyiségek berendezési tárgyainak éspedig 4 tanteremben körülbelül 200 tölgyfa padnak, 4 tölgyfa előadói asztalnak, 4 finom bőrgarnitúrának, 2 Wertheim-szekrénynek, 12 db 3, illetve 4 m hosszú s zöld posztóval bevont tölgyfaasztalnak, 15 db finom tölgyfa és zöld posztóval bevont íróasztalnak, 5 db puhafa íróasztalnak, 7 db egyenként 7 m hosszú, üveges tölgyfa üveges szekrénynek, 26 db egyenként 2 és ½ m hosszú, tölgyfa könyvszekrénynek, 6 db tölgyfa irodai vagy levéltári szekrénynek, 24 db tölgyfa 1 és ½ méteres szemináriumi asztalnak, 50 db Thonet karosszéknek, 200 db egyszerűbb Thonet széknek, 5 db szőnyegnek, 4 db műértékkel bíró képnek, 15 db fali ingaórának s a kari dékán dékáni arany nyakláncának elvétele összesen legalább 1 millió korona értékben.

A kari szemináriumok és a kari könyvtár könyvállományának, körülbelül 10.000 jórészt már be sem szerezhető, s legnagyobb részben finom félbőrbe kötött s külföldi (angol, francia, olasz, német) szakművek mintegy 40.000 kötetben elvétele összesen legalább 2 és ½ millió korona értékben.

VAJDA TAMÁS: A KOLOZSVÁRI EGYETEM ELFOGLALÁSÁVAL OKOZOTT
SÉRELMEK, KULTURÁLIS ÉS ANYAGI KÁROK

Irodai szereknek, kész nyomtatványoknak elvétele legalább 80.000 korona értékben.

Ugyanezen alkalommal bejelentik a Jog- és Államtudományi Kar tagjai azokat az anyagi károkat is, melyeket a román megszállás és az egyetemről és annak székhelyéről való elűzetésük következtében csak ez ideig is egyénileg szenvedtek részint azáltal, hogy tanszékeiktől a tanév befejezte előtt elűzetvén törvényes mellékletményeiktől elestek, részint azáltal, hogy tanári illetményeiket a román állam ki nem fizette, részint pedig azáltal, hogy végül az egyetem székhelyéről és lakásaikból is kétórás határidő alatt kiutasítottván bútoraik nagy részét elhagyni, a megmaradt holmijukat óriási kiadások mellett beraktározatni vagy elszállíttatni voltak kénytelenek, s immár közel egy év óta otthon nélkül, idegen székhelyen legalább ötszörte drágább viszonyok között élnek, mint aminők a megélhetési viszonyok az egyetem eredeti székhelyén voltak. A tanári kar tagjainak e kára eddig legalább a.) elmaradt törvényes mellékjövedelem 12 tanárnál egyenként 168.000 korona; b.) elmaradt fizetésben 12 tanárnál összesen 150.000 korona; c.) költözködési kiadásokban 5 tanárnál összesen 50.000 korona; d.) bútorrongálódásban és a bútorok kényszereladásában, illetve beraktározásában 5 tanárnál összesen 250.000 korona; e.) drágasági többletkiadásban 5 tanárnál összesen legalább 96.000 korona, ha pedig az eddig száműzött jogi kari tagoknak a Kolozsvárt visszamaradt ingóságai a románok által elkoboztatnak, úgy a fenti kárösszegek még legalább 2 és ½ millió koronával emelkednek.

Budapest, 1920. április 27.

a kolozsvári M. Kir. FJTE
Jog- és Államtudományi Karának
e. i. dékánja

(Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád–Csanád Megyei Levéltára, VIII. 4/b. Jog- és Államtudományi Kar iratai, 1. doboz, 73–1919/20. J. K. sz.)

6. Miniszteri dicséret a hűségeskü megtagadása ügyében

A.) Haller István miniszter levele

A magyar kir. vallás- és közoktatásügyi minisztertől 50.555–1920. IV. szám alatt

A kolozsvári magyar kir. Ferenc József Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karának a románok által követelt hűségeskü letétele tárgyában Kolozsváron 1919. évi május hó 11-én tartott rendkívüli üléséről, valamint ugyanezen tudománykarnak a románok részéről történt átvételéről Kolozsváron 1919. évi május hó 12-én felvett jegyzőkönyvben foglaltakat tudomásul veszem, és a kar minden egyes tagjának férfias, bátor és minden időkből hazafias kötelességteljesítés és áldozatkészség

VAJDA TAMÁS: A KOLOZSVÁRI EGYETEM ELFOGLALÁSÁVAL OKOZOTT SÉRELMEK, KULTURÁLIS ÉS ANYAGI KÁROK

ragyogó példaként említendő magatartásáért megilletődéssel fejezem ki elismerésemet és köszönetemet. Az eredeti jegyzőkönyvek az egyetem birtokában lévén, a hiteles másolatban felterjesztett jegyzőkönyveket – amelyek még másolatban is történelmi jelentőségűek – a vezetésem alatt álló minisztériumban megőrzöm. Erről a tekintetes Tanácsot folyó évi május hó 15-én kelt 369. E. T. számú felterjesztésére tudomás és további eljárás végett értesítem.

Budapest, 1920. június hó 16-án Haller [István] s. k.

B.) Schneller István prorektor kísérőlevele

Méltóságos Menyhárth Gáspár ny. r. tanár, e. i. dékán úrnak

A nagyméltóságú vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter úr folyó évi június hó 16-án 50555/1920. IV. a. szám alatt kelt rendeletnek másolatát szíves tudomás végett azzal a megnyugvással van szerencsém közölni, hogy a magatartás, amellyel szeretett hazánknak tartozó kötelességünknek éreztük teljesíteni, illetékes főhatóságunk teljes megítélése szerint is jó és helyes volt.

Fogadja Méltóságos kiváló tiszteletem nyilvánítását

Budapest, 1920. július hó 10-én

(Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád–Csanád Megyei Levéltára, VIII. 4/b. Jog- és Államtudományi Kar iratai, 1. doboz, 332–1919/20. J. K. sz.)

Irodalom

- ERDÉSZ Ádám 1998, *A kolozsvári felekezeti magyar egyetem 1920–1921*, Történelmi Szemle, 1998, 257–276.
- GAAL György 2001, *Egyetem a Farkas utcában: a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem előzményei, korszakai és vonzatai*, Kolozsvár, Erdélyi Magyar Műszaki Tudományos Társaság
- KISS József Mihály 1991, *Párhuzamos utak. A kolozsvári és pozsonyi egyetem válságos időszakának történetéhez*, In szerk. Uő. *Tanulmányok a magyar felsőoktatás XIX–XX. századi történetéből*, Budapest, ELTE, 123–161.
- KISS József Mihály 2001, *A kolozsvári „menekült egyetem” 1919. évi történetére vonatkozó dokumentumok Szandtner Pál iratai között*, In szerk. SZÖGI László, *Egyetemi Könyvtár Évkönyve*, 10, Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár, 139–160.
- MÁRKI Sándor 1922, *A m. kir. Ferencz József-tudományegyetem története: 1872–1922*, Szeged, Városi ny., 1922.
- TOTH Szilárd 2018, *Kolozsvár és az egyetem az első világháború éveiben*, Per Aspera Ad Astra, 2018/2. 160–178.
- VAJDA Tamás 2014, *A Szegedi Tudományegyetem és elődeinek rövid története*, In szerk. GAUSZ Ildikó–KOKAS Károly–LACZKÓ Sándor–PAP Kornélia, *Egyetemtörténeti fotóalbum (Szegedi Egyetemi Tudástár 8.)*, Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó, 2014, 12–21.
- VAJDA Tamás 2019, *Az erdélyi magyar egyetem utolsó tanéve (1918/19)*, Gerundium, 2019/2. 32–61.
- VAJDA Tamás 2019, *1919 – a magyar egyetem elűzése Kolozsvárról*, Per Aspera Ad Astra, 2019/2. 7–29.

VAJDA TAMÁS: A KOLOZSVÁRI EGYETEM ELFOGLALÁSÁVAL OKOZOTT SÉRELMEK, KULTURÁLIS ÉS ANYAGI KÁROK

- VINCZE Gábor 2004, *A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem felszámolása 1919-ben*, Pro Minoritate, 2004/2. 130–155.
- VINCZE Gábor 2006, *A száműzött egyetem. A Ferenc József Tudományegyetem sorsa Kolozsvártól Szegedig (1919–1921)*, Szeged, JATEPress, 2006.
- VINCZE Gábor 2006, *A bujdosó egyetem Szegedre kerülése. Fejezet a száműzött kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem történetéből*, Valóság, 2006/4. 26–55.
- VINCZE Gábor 2009, *Kilencven éve történt (Erdély megszállása és a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem felszámolása)*, Székelyföld, 2009/2. 65–103.

Szenvedő szerkezet – kiállításrészlet: elől: egy kecskeméti Klebelsberg-iskola eredeti berendezése – az ország talpra állásának egyik eszköze Klebelsberg sikeres oktatás- és kultúrpolitikája, balra: a gazdasági felállást jelképező, forgatható pénzprés, eredeti pénzekkel (közös Monachia-béli, át- és rábélyegzett bankók, az új pengő és a szomszédos utódállamok pénzei)

A szabadkai magyar színjátszás története 1918 és 1925 között

1.

1918. november első napjaiban, amikor az őszirózsás forradalom szele Szabadkát is elérte, az összeomló frontokról pedig megindult a végeláthatatlan emberáradat, a szerelvények egyik marhavagonjában a Szabadkai Színházat akkor már hat éve igazgató Nádasy József és Garay Béla rendező vezetésével tértek vissza a városba a szabadkai társulat tagjai.

A város színügyi bizottsága egy nappal a szerb hadsereg bevonulása előtt, november 12-én a társulat névsorának a tudomásulvétele mellett a rendkívüli körülmények miatt úgy döntött, hogy az eredetileg november 14-ére tervezett évadnyitót néhány nappal elhalasztja. A vészjósló események ellenére akkor még Nádasy igazgató optimistán nyilatkozott az új idényről a *Bácsmegeyi Naplónak*: „[...] november 21-én az első adás az eddigi tervek szerint. Az előadások sorozatát Faragó Jenő és Komjáthy Béla bájos operettje: A kóristalány vezeti be. A második újdonság A román lesz. Nem hiszem, hogy a szerb parancsnokság gátat vetne a magyar előadásoknak, mert hisz Újvidéken is direkt felkértek, hogy tovább is játszunk, de akkor már nem lehetett, mert a színészeim egy része Szabadka felé tartott...”

November 21-én, az évad kezdetének kitűzött napon a hírolvasó közönség a színház megnyitása helyett az akkor már erősen cenzúrázott lapokból azonban arról értesült, hogy a szabadkai színtársulatot feloszlatták.

Bekövetkezett mindaz, amit talán Garay Bélának, a szabadkai Népkör történetét feldolgozó memoárja érzékeltet a legjobban: „1918 őszen mintha lehullott volna minden függöny, mintha minden rivalda lámpája kialudt volna. [...] A nagy rendező lekopogta az előadást, pedig akkor már valódi könnyeket sírtak a színészek, és velük zokogott a nagyérdemű közönség is. [...] Megszűnt a hivatásos színjátszás, elhallgattak a színészek, a hivatásos aktorok, a nemzet napszamosai. Síri csend ült a városokon és falvakon. Idegen melódiákat dúdolt az őszi szél, idegen léptek kopogtak az ereszek alatt. A világot jelentő deszkák már nem jelentettek világot. Meghalt a mese. [...] Elmentek a mesebeli királyfik és királylányok, a csúf boszorka és a János vitéz; elmentek a színészek és itt nem volt már senki és semmi, csak bánat és szomorúság, és könny, sok-sok könny.”

Így szakadt meg 1918 őszen egyik napról a másikra a szabadkai színjátszásnak az a gazdag hagyománya, amelynek az ismertetésétől témánk kötöttsége és a rendelkezésünkre álló terjedelem miatt most kénytelenek leszünk eltekinteni, s az érdeklődő olvasó figyelmét ezzel kapcsolatban csak Gerold László *Száz év színház* című monográfiájára tudjuk felhívni.

A jogilag ekkor még megszállásnak minősülő birtokbavétel után a városban berendezkedő szerb hatóságok azonnal megkezdték a magyar műkedvelő egyesületek felügyeletét. A bemutatókhoz előbb a városi rendőrkapitányságon kellett engedélyt kérni, majd azt a szerb hatalom által kinevezett városi szenátusnak is jóvá

kellett hagynia. A magyar előadások belépőjegyeit a megszálló hatóságok az első időszakban 25%-os, később már 50%-os különadóval sújtották, amelyet a városi pénztárba kellett befizetni.

Ezekkel az intézkedésekkel a leendő új állam adminisztratív rendszere az interregnum időszakában aránylag gyorsan, nagyobb nehézségek nélkül érvényt is tudott szerezni a magyar kulturális egyesületek működését korlátozó, nem egy esetben azokat már ekkor is betiltó – 1918 decemberében például Hídvégi Ernőnek a Korzó Moziban tervezett filmvetítését utasították el – rendelkezéseknek.

Bár 1919 szeptemberéig a Szabadkai Műpártolók Köre még több magyar előadást is megrendezhetett – s a ritka kivételek közé tartozott Komlós Vilmos és Jeges József ismert budapesti színészek azon 1919. április 13-i, végül engedélyezett kérvénye is, amelyben egy magyar darab színrevitelét kérték –, a szabadkai magyar kulturális élet egyik fellegvárának számító Népkörben 1919-ben már csak két előadást tarthattak meg.

Mivel az új államhatalom a magyar kulturális intézményekben olyan veszélyes szerveződések látott, amelyek a kultúrán keresztül nemcsak a kisebbségbe került magyarokat, hanem az itt élő más nemzeteket is „mágnesként” vonzották a Szent István-i magyar állameszme terjesztése felé, ezért a trianoni békeszerződés aláírása után a megmaradt magyar kulturális intézmények, műkedvelő társulatok munkáját a Belügyminisztérium BBB (Bácska–Bánát–Baranya) ügyosztályának egy 1920. július 20-i rendeletével teljesen ellehetetlenítette. Ez a leirat a *megváltozott társadalmi állapotokra* hivatkozva a magyar, de más kisebbségi kulturális intézményeket is új statútum meghozatalára kötelezte. A levéltári adatok arra utalnak, hogy annak ellenére, hogy a magyar társulatok azokat a rendeletben megszabott 1920. október 1-ig időben benyújtották, elbírálásukat a legtöbb esetben – vélhetőleg szándékosan – évekig vagy halasztották, vagy mondvacsinált okokra való hivatkozással utasították vissza.

A Szabadkai Katolikus Legényegylet szabályzatát, s ezzel együtt annak legális működését 1922. május 13-án például azért utasította vissza a Belügyminisztérium, mert a tagság állampolgársági státusát részletező fejezetben jugoszláv állampolgárokat írt az Szerb–Horvát–Szlovén (SZHSZ) állampolgárok helyett. A visszautasítás másik oka pedig az volt, hogy a szabályzatot tartalmazó iratcsomót magyar nemzeti színű fűzővel kötötték át. Ennek apropóján a Belügyminisztérium az elutasító határozat kísérelvélben azt is megírta a szabadkai hatóságoknak, hogy a jövőben „nem lehet eltérni azt sem, hogy a hivatalos iratok révén magyar nacionalista propaganda fejtessék ki”.

A magyarokon kívül a városban élő horvátokat és bunyevácokat is tömörítő Katolikus Kör szabályzatát, s ezzel annak működését 1922. április 11-én azért nem engedélyezték, mert a Kör tagjai kizárólag katolikusok voltak (!). Az elutasítás indoklása szerint a Kör tagjai olyan – bővebben nem részletezett – politikai, katonai feladatok ellátására is vállalkoztak, amelyeket a hitélet gyakorlása kizár.

Ezzel párhuzamosan gátolták meg a magyarországi színházak szabadkai vendégszereplését. A Mohácsi Színház 1920-as szabadkai fellépését arra hivatkozva utasították el, hogy a hatóságok nem ismerik az intézmény szabályzatát. Így járt a következő év márciusában a pécsi Pannónia Társulat is, amely annak ellenére, hogy az előadás engedélyezését kérő kérvényükben külön is hangsúlyozták, hogy a program többségében szerb nyelvű, az csupán egy-egy német, illetve magyar nyelvű elemet tartalmaz, amiért még a pécsi szerb katonai és polgári hatóságok részéről is kedvező fogadtatásban részesült.

Emlékezzünk meg arról a kirívó esetről is, amely az akkor már leépítésre ítélt, de még működő állami vegyes gimnázium magyar tanulóival történt. A nyolcadik osztályos tanulók 1922. július 16-án Makai Emil *Hatvani tudós professzor* című darabját abból a célból szerették volna megtartani, hogy a belépőjegyekből befolyó pénzből emléktáblát állítsanak a tragikus hirtelenséggel elhunyt társuknak, Zádori Valentinnak. 1922. június 1-én ezért az előadás engedélyezését és a színház báltermének a biztosítását kérvényezték a polgármesteri hivatalnál. A város a rendezvény megtartása előtti napon azzal utasította vissza a kérelmet, hogy a színházból a székeket Palicsfürdőre szállították. A gyerekek azonban nem hagyták magukat. Pár nappal az elutasítást követően újabb levelet írtak a polgármesteri hivatalnak, melyben azt közölték, hogy a székek hiányát tudomásul veszik, s ezért az előadást a Katolikus Legényegyletben fogják megtartani. Mivel humanitárius előadásról volt szó, az ezzel járó adómegfizetés elengedését a törvényes rendelkezések értelmében továbbra is kérték. A polgármesteri hivatal az előadás megtartására ugyan kényszeredetten engedélyt adott, de az adót nem engedte el.

2.

1922 nyarán már hallhatók voltak az első olyan hangok is, amelyek a magyarság politikai megszervezése mellett a magyar kultúra felélesztését sürgették. Akárcsak a kisebbségi magyar politikai szervezkedésnél, úgy a kulturális ébredésnél is a tragikus sorsú Dettre János játszotta ebben az egyik főszerepet. Dettre 1922. június 7-én Üzenet a Népkörnek címmel hozta nyilvánosságra a *Bácsmegyei Napló*-ban a szabadkai Népkör vezetőségéhez intézett nyílt levelét, amelyben előadások, felolvasó estek megtartását és egy műkedvelő színtársulat megalapítását követelte. Nem sokkal később pedig már a magyar áldozatkészség hiányát, az öncélúságot ostorozva, egyenesen egy magyar színház létrehozásáért kardoskodott, majd a magyar könyvés és folyóirat-kiadás megindítására egy magyar kultúrszövetség létrehozásának a tervét is felvázolta.

Dettre programadását követően a *Bácsmegyei Napló* konkrétan fel is tette a kérdést a helyi hatóságok képviselőinek, illetve az egykori szabadkai magyar kultúregyesületek vezetőinek – az első világháború kitörése előtt a szabadkai kulturális élet három fő hordozója a színház mellett a középosztály által alapított és fenntartott Dalegyesület, a Szabad Líceum és a Filharmóniai Társulat volt –, hogy mégis mi volt

az oka annak, hogy Szabadkán gyakorlatilag megszűnt a magyar kulturális élet, mi kötötte gúzsba az energiákat, mi fojtotta el a kikívánczó szót, s milyen gátak zárták el az útját a magyar kulturális megnyilvánulásoknak.

Nikola Tabaković polgármester a felelősséget a fentebb már ismertetett rendeletre hivatkozva azzal hátrította el, hogy magyar kultúregyesület vagy irodalmi társaság csak jóváhagyott alapszabállyal kezdhette meg működését. Az alapszabályok jóváhagyása pedig nem a városi hatóságok hatásköre, hanem a belügyminiszteré volt. Állítása szerint a vezetése alatt álló közigazgatás a magyar irodalmi estek vagy művészi matinék megtartása elé semmilyen akadályt nem gördített, azokat esetenként bírálták el, s megtartásukra többnyire az engedélyt is megadták. Hasonló szellemben nyilatkozott az akkori szabadkai rendőrfőkapitány, a Varga György-féle kémperben hírhedtté vált Gavran Karakašević is.

Milkó Izidor, a szabadkai Zsidó Hitközség volt elnöke, a Budapesten is ismert író és a Szabadlíceum elnöke viszont arról számolt be, hogy ez az intézmény azért nem működött, mert annak az alapszabályát már két éve nem hagyták jóvá. Váli Gyula mérnök, a Szabadlíceum titkára, a két világháború közötti szabadkai amatőr magyar színjátszás egyik mecénása is megerősítette Milkó mondatait. Sántha György, a Szabadkai Dalegylet és a Magyar Párt elnöke pedig azt közölte, hogy a Dalegylet alapszabályát azzal az indoklással utasították el, hogy azt a határidő lejárta után adták be. A kor hangulatát, félelmeit talán Lányi Ernőnek, az ismert zeneszerzőnek a Filharmóniai Társaság gondjaival kapcsolatban – életének utolsó nyilvános interjújában – adott szűkszavú válasza érzékelteti a legjobban: „A gép meg van, csak egy gombot kellene megnyomni és mozgóba jönne minden kerék és csavar. Hogy ezt az egyetlen mozdulatot miért nem teszik meg, azt én ugyan jól tudom, de engedjék meg, hogy erről én, aki szegény ember vagyok és nem is vagyok független, ne nyilatkozzam.”

Ebben a helyzetben a szabadkai magyar kultúrában végbemenő változások egyéni tragédiák tárházát is magukkal hozták.

Ungváry Miklós, egy agilis művészember, a magyar színészlét súlyos helyzetének lett a sajnálatosan sajátos áldozata, aki a magyar színészet mind kisebb területre szorulása miatt előbb a kenyerét, majd végül az életét is elvesztette. Az eddigi adatok alapján Ungváry tette az első kísérletet a kisebbségi sorba került délvidéki magyarság első hivatásos szabadkai magyar színházi intézményének a létrehozására, amikor 1922 nyarán engedélyért fordult az SZHSZ kormányhoz egy vajdasági magyar színtársulat megszervezésének céljából. Próbálkozása azonban a hatóságok ellenállása miatt megbukott. A jobb sorsra érdemes színész a kudarc után Aradra költözött, ahol a legnagyobb nyomorban tengette életét. 1923 januárjának utolsó napján teljes kilátástalanságban és elhagyatottságban az aradi Dacia kávéházban a napok óta nála lévő 20 gramm ópiumoldattal követett el öngyilkosságot.

3.

Nagyjából ezzel egy időben államosították a szabadkai színházat. Az ekkor már kizárólag csak szerb nyelven játszó színház a magyar közönség érdektelensége miatt – amely csak a magyar műkedvelők színjatekait látogatta – a nézők hiányában kénytelen volt lemondani az előadásait. Ezért a Városi Tanács, hogy a magyarokat betelje a szerb előadásokra, betiltotta az időközben működési engedélyt kapott két szabadkai magyar műkedvelő társaságnak – a Műpártolók Körének és a Katolikus Legényegyletnek – az előadásait. A betiltást Radivoje Dinulović, a szláv társulatot vezető színházigazgató kérte, s miután azt a rendőrkapitányság támogatta, végül a Városi Tanács is jóváhagyta.

Mielőtt kitérnénk Dinulović szabadkai tevékenységére, jegyezzük meg azt is, hogy a színház új választmányát még 1920 októberében a Neven és a Subotička Matice kezdeményezésére hozták létre, annak tagjait – Josip Piukovićot, Milkó Izidort, Miroslav Mažgont, Lazar Stipíćet, Marko Protićot és Kosta Petrovićot – a városi szenátus nevezte ki. A szláv színház létrehozásáról az intézmény igazgatóbizottsága 1921. szeptember 19-én hozott határozatot, s ekkor úgy döntött, hogy a városba hívja a „mi egyik társulatunkat”, hogy az havi 30–40 előadást tartson meg a városban.

Ennek apropóján került Szabadkára a sarajevói Nemzeti Színház rendezője, Radivoje Dinulović, aki társulatával 1918 decemberében egyszer már vendégszerepelt a városban. A boszniai rendező 1922 szeptemberében arra tett ígéretet a városi hatóságoknak, hogy a megfelelő anyagi juttatások ellenében zágrábi, belgrádi és sarajevói művészekből fogja felállítani szabadkai társulatát. A városi szenátus el is fogadta Dinulović ajánlatát, s havi 2000 dinár támogatást hagyott neki jóvá. Nem sokkal később, 1922. november 3-án impozáns ceremóniával, magasrangú belgrádi állami tisztviselők jelenlétében meg is nyitották a szabadkai szláv színházat.

A közhangulat azonban gyorsan Dinulović ellen fordult. Mivel a színházat előtte is jóformán csak a helyi magyarok látogatták, így a magyar műkedvelő társulatok betiltása után az addig még színházba járó magyar közönség is bojkottálni kezdte Dinulović előadásait. Az üresen pangó nézőtér hírére aztán kitört a botrány. Érzékelve a teljes kudarcot, a városi szenátus 1923 februárjában kénytelen volt napirendre tűzni a magyar előadások kérdését. A szokatlanul heves vitában azok, akik időközben felismerték a határozat céltévesztő hatását, erélyesen követelték a magyar műkedvelő előadások betiltására vonatkozó rendelet eltörlését. A többség viszont a szerb kultúrfőlény érvényesítésének céljából makacsul és mereven ragaszkodott a jogfosztó határozathoz, s fenntartotta a betiltására vonatkozó határozatot, sőt mindent azzal szigorította meg, hogy Szabadkán Dinulović társulatán kívül még a belgrádi kormány engedélyével rendelkező társulatok sem játszhatnak. A gondokat persze ez nem orvosolta. Pár nappal később a teljes érdektelenség, no meg az időközben tetemesen felgyülemelő, immáron 20000 dinárra rúgó adósság miatt Dinulović kénytelen volt a szabadkai szláv színház akkor már csak havi 24 előadásának a számát 12-re csökkenteni.

Az események ilyen alakulása miatt a szabadkai *Bačvanin* szerkesztője, Toso

Iskruljev éles támadást intézett a színház és a városatyák ellen, s arra mutatott rá, hogy a tiltó határozatokkal a magyar közönséget eddig még sehol sem lehetett rávenni a szláv előadások látogatására, főleg akkor nem, ha azokat olyan dilettánsok csinálják, akik képtelenek a minőségi színdarabok kivitelezésére.

Dinulović ekkor, hogy a társulata számára visszanyerje a színházba járó szabadkai magyar közönség elvesztett szimpátiáját, azzal kísérletezett, hogy együttese számára a szerb etnikum által is lakott ráckevei, szentendrei és pomázi vendégszerepléseket járja ki a magyar hatóságoknál, amiért cserébe magyarországi művészeket és magyar darabokat ígért a szabadkai publikumnak. Csakhogy ezzel egy olyan vörös vonalat lépett át, amelyet már Belgrád sem nézett tétlenül. Nikola Pašić miniszterelnök belgrádi lapja, a *Tribuna* február 27-én, miután átvette a *Bácsmegyei Naplónak* Dinulović magyarországi vendégszereplési ambícióiról szóló cikkét, azt a következőkkel kommentálta: „[...] semmi kifogásunk se lenne a szabadkai színtársulat magyarországi vendégjátéka ellen, de a társulat olyan gyöngye, hogy semmi esetre sem játszhat Budapesten, ahol a színházi élet a lehető legfejlettebb. A szabadkai színtársulat csak árthat hírnevünknek és szégyent hozhat ránk. Ha szükségesnek tartják ezt a vendégjátékot, úgy elsőrangú együttesnek kellene Budapestre menni és nem annak, amelyik Szabadkán tengődik és nagyon kevés bizonyítékát adta a művészetnek. A magyarok ezzel szemben legkiválóbb művészeit küldenék a Vajdaságba, s így a szégyen ránk nézve kétszeres volna.”

A vendégszereplésből így aztán nem lett semmi, s Dinulović 1923. március 4-én végül menekülésszerűen hagyta el Szabadkát. Társulatával a Bánságba – előbb Beckerekre, majd Versecre – ment az évad hátralévő részében vendégszerepleni. A *Tribuna* nyomom követte az útját, s nem bocsájtotta meg a sarajevói rendező „árulását”, amit akkor és azzal követett el, hogy Belgrád engedélye nélkül mert magyar színészeket Szabadkára invitálni. Előadásának a színvonalát élesen támadva maximális fokozatra állította a lejáratását, és az is felrótta neki, hogy az magyar operetteket is játszott: „Dinulović társulatának semmi köze a művészethez! Ez egy szálnalmas kis embercsoport, amelyet nem tudjuk miért, az állam szubvencionál csak azért, hogy mindenütt kinevessenek bennünket. [...] A programon csupa elcsépelte és ezerszer látott olcsó magyar operett szerepelt. Lehetne játszani szép és új operetteket is, de egy szerb társulat, itt, az északi határon játssza a mi darabjainkat is [...]. Az államnak, a közoktatási kormánynak, valamivel több gondot kellene fordítania a művészi propagandára ezeken a vidékeken és nem volna szabad megengedni, hogy mindig, minden egyes lépésnél kinevessenek bennünket. Ha nem kaphatunk tisztességes színházat, akkor nincs szükségünk olyan botrányosra sem, mint amilyen a Dinulovićé.”

4.

Az 1923-as választási kampány hevéletében, a magyar szavazók megnyerése céljából a magyar előadásokkal és társulatokkal kapcsolatos álláspont átmenetileg enyhült. Ljubomir Jovanović vallásügyi miniszter ekkor már úgy nyilatkozott, hogy

a kormány nem gördít akadályokat a magyar színtársulatok és műkedvelők működése elé. Hozzátette azonban azt is, hogy a magyaroktól a kormány azt várja el, hogy közeledjenek Belgrád és a szerb kultúra irányába. Március végén végül engedélyezték is a magyar színdarabok megtartását.

A kultúrpolitikában bekövetkező átmeneti enyhülés annak a lehetőségét is felvillantotta, hogy Fekete Mihály marosvásárhelyi színházigazgató egy mintegy 80 fős – román állampolgárságú – együttesével négy hónapos vendégszereplés keretén belül Szabadkán, Újvidéken, Zentán és Becskereken lépjen fel. Operettek sora, a *Lear király*, a *Traviata*, a *Tosca*, a *Parasztbecsület*, a *Troubadur* és a *Bőregér* szerepelt volna a repertoáron. A grandiózus színidény a hatóságok időközben ismét felerősödött ellenállása miatt azonban mégsem valósulhatott meg.

Ilyen előzmények után 1923 áprilisában került sor a Népkör tisztújító közgyűlésére, amelyen annak addigi elnöke, Szabadka utolsó magyar főispán-kormánybiztosa, a Magyar Párttól egyre inkább távolodó Pleszkovich Lukács végül alulmaradt Birkáss Gyula ügyvéddel szemben. A leadott 219 szavazatból Birkáss 120-at, Pleszkovich 97-et kapott, s ezzel egy új éra kezdődött a Népkörben is.

A megválasztott vezetőség programjának a fókuszában a Népkör új székházának a megépítése állt. Abból indultak ki, hogy ha már a hatóságok a hivatásos magyar színtársulatot el is lehetetlenítették, s mivel belátható időn belül nem is lesz annak realitása a városban, akkor legalább egy jogilag kvázi amatőr, de a valóságban hivatásos színtársulat révén támasszák fel a szabadkai magyar színjátszást. A Népkör vezetősége ezért felhívást intézett a városban élő magyarokhoz, hogy azok adakozzanak a nemes célra. A remélt összefogás azonban nem valósult meg, ráadásul a Népkör ügyétől elsősorban a tehetősebb rétegek tartották magukat távol. A szabadkai *Hírlap* szomorúan meg is állapította, hogy a magyar kultúrát, bármennyire is „[...] fáj nekünk, hogy ismét azoknak a koldusoknak filléreiből kell megteremtünk, akik az étellel amúgy is állandó harcban állnak. Mi volna annak a néhány anyagilag hatalmasnak, ha mellénye zsebébe nyúlna és a kultúra templomát felépítenék? Vagy nem ambicionálják ezek az urak, hogy az utókor hálásan emlegesse nevüket? Nem gondolják ezek az urak, hogy magyarságuk nem jog, hanem szent kötelesség, amelynek minden egyebet alá kell rendelniük?”

Az ilyen és hasonló vezércikkek azonban jóformán semmilyen eredményt nem hoztak, így a *Bácsmegyei Napló* is kénytelen volt konstatálni, hogy: „A Népkör fölhívása – ezt teljes tárgyilagossággal meg kell állapítani – eddig nagyon kevés eredményre vezetett. A magyar áldozatkészség ezúttal sem nyilvánult meg olyan mértékben, ahogyan azt a kulturális és a magyarság érdekeit szolgáló cél megkívánná és azok, akiknek vagyoni viszonyai kötelezettségükké tenné az ilyen célokra való adakozást, eddig nagyrészt távol vannak még attól, hogy egy-egy téglával is hozzájáruljanak a Népkör új helyiségének a felépítéséhez. A magyarságnak nincsen Suboticán sem színháza, sem olyan kultúrélete, amilyen után az itt élő magyar tömegek lelke áhítozik. A Népkör új helyisége lenne az új viszonyok közé szakadt, kisebbségbe került magyarság suboticei hajléka, több ennél: temploma a magyar szónak, a magyar

színjátszásnak, a magyar kultúrának. Minden itt élő magyarnak kötelessége hozzájárulni ahhoz, hogy ez a hajlék fölépüljön.”

De változás majd csak akkor történt, amikor a hallgatag, a dicsekvést és az öntömjénezést elutasító Nojcsek Géza, Szabadka egyik legtehetősebb kereskedője és a fiatal, energikus, tetterős Kunszabó Dezső iparos vette kezébe a Népkör épületének az ügyét. Felismerték azt, hogy az adott helyzetben semmi realitása nincs egy új épület felépítésének. Így aztán az önfeláldozó anyagi hozzájárulásuknak és adománygyűjtő munkájuknak köszönhetően a régi épületet 1928-ra egy minden igényt kielégítő új nagyteremmel és modern nagyszínpaddal bővítették ki.

Nojcsek és Kunszabó – miután belátták, hogy akárcsak az új székház megépítésénél, úgy a már meglévő épület kibővítésének az esetében sem lehet az anyagi fedezetet adományok révén biztosítani – a két világháború egyik legjelentősebb délvidéki magyar kisebbségpolitikusának, s egyben a Népkör pénzügyi bizottsága elnökének, Strelitzky Dénesnek a javaslatára a szükséges forrásokat piaci alapokon, kötvények kibocsátásával próbálták meg bevonni. Így került sor egy 500 ezer dinár névértékű, kamatmentes kötvényprogram meghirdetésére. Az első kibocsátáskor a legkisebb jegyzési egységet 100 dinárban állapították meg, s a jegyzések révén sikerült is 200 ezer dinárt összegyűjteni. 1924 áprilisában a Népkör vezetése 1, 5, 10, 25 és 50 dináros címletekben több ezer téglajegyet is nyomtatott. Ezeket a helyi magyar kereskedőknél, iparosoknál, vállalkozóknál és földbirtokosoknál hozták forgalomba. 1924 nyarára így lett meg az építkezéshez szükséges teljes összeg.

Nojcseknek köszönhetően tért vissza 1923 végén a szülővárosába az impériumváltáskor kényszerűségből a Pécsi Nemzeti Színházhoz igazolt Garay Béla, akinek az irányításával 1924-től a Népkörben már nem csupán felolvasó estek és amatőr bemutatók kerültek megrendezésre, hanem valódi színdarabok is. Garay hívó szavára több hivatásos színész – Szabó Márton, Zsigmondi Cathry Ferenc, Nyárai Rezső, Doktor Margit, Deák Kornél, N. Reményi Sára – is bekapcsolódott a Népkör munkájába, sőt megindult a tájolás és a vendégszereplés is, amely idővel a Magyarországtól elcsatolt Délvidék magyar lakta területeinek egészére kiterjedt.

Bár a Népkör főépületének a bővítésével kapcsolatos tervrajzot apróbb módosításokkal a Városi Tanács jóváhagyta, 1924 szeptemberében azonban a helyi hatóságok arról értesítették annak vezetőségét, hogy az építkezés megkezdését a Belügyminisztériumnak is engedélyeznie kell. Az engedély pedig csak nem érkezett meg. Az előadásokat ezért – pódium nem lévén – kényszerűségből továbbra is a Népkör ivócsarnokában tartották meg. Már amikor megtarthatták, mivel a magyar színház-pótló Népkör és a magyar műkedvelő társaságok – a Katolikus Legényegylet és a Műpártolók Köre – működése elé a hatóságok menetrend szerint és visszatérően akadályokat gördítettek.

Továbbra is tilos volt a magyar műkedvelő előadások megtartása azokon a napokon, amikor szláv színészek játszottak vagy a városban szerb társulatok vendégszerepeltek. Amikor 1924 márciusában heteken át az újvidéki szerb társulat vendégszerepelt a városban, a magyar előadásokat szüneteltetni kellett, ezért több, már

betanult és előadásra is kitűzött, de az utolsó pillanatban kényszerűségből lemondott magyar darab torlódott össze. Amikor a hatóságok a kényszerszünet után végre újra engedélyezték a magyar előadások – operettek és kabarék – megtartását, s így egymás után kerültek a közönség elé azok bemutatói, a helyi szláv sajtóban, de a közbeszédben is felerősödtek a magyarelles indulatok. A szláv sajtó a magyar bemutatók mennyisége miatt már egyenesen magyar propagandahadjáratról cikkezett, de a hatóságok sem csináltak titkot abból, hogy a városban egyáltalán nem szeretnének magyar nyelvű előadásokat látni, s minden egyes, végül kényszeredetten engedélyezett bemutatonál erre nyomatékosan fel is hívták a figyelmet, hozzátéve azt is, hogy a magyarok „tanuljanak meg szerbül és rendezzenek szláv műkedvelő előadásokat, azok engedélyezése ellen nem lesz semmi kifogás”.

Akárcsak az előző években, úgy most is igyekeztek a magyar előadások számát adminisztratív úton is korlátozni. A Műpártolók Körét 45%-os városi adóval és a színház báltermének a használatáért 500 dinár teremhasználati díjjal sújtották. Andrija Pletikosić főispán ezzel az adókimetéssel kapcsolatban azt nyilatkozta, hogy erre azért került sor, mert a Műpártolók márciusban nem voltak hajlandók díszleteket kölcsönözni az újvidéki szerb színészeknek. Azt is jegyezzük meg, hogy olyan levéltári iratok is fennmaradtak, amelyekből kiderül, hogy voltak olyan esetek is szép számmal (mint például az 1922. február 28-án bemutatott *Tündérlaki lányok* előadás), ahol egyenesen a belépőjegyek árának az 50%-át kellett ilyen vagy olyan címen – például a városban tartózkodó emigráns orosz politikai körök támogatására – befizetni a városi költségvetésbe.

1924 májusában a Népkör egyik kabaréja azért szakadt félbe, mert Đuro Blažić városi detektívfőnök a teltházás előadás kellős közepén felrohant a pódiumra. Az ügybuzgó rendőr azt sérelmezte, hogy az egyik jelenethez használt gyertyatartó egy részét zöld színű krepp papírral borították be. Ezt pedig a rendőr úgy értelmezte, hogy a zöld krepp, kiegészülve a fehér gyertyával és a vörösesen égő lánggal a magyar nemzeti színeket szimbolizálva egyenesen a rejtett irredentizmust propagálta, majd a gyertyát tartó színészt letartóztatta, és az előadás azonnali felfüggesztésére adott utasítást.

Az év második felében az üldöztetések ellenére több darabot is sikerült színpadra vinni. Szeptemberben került bemutatásra Garay Béla rendezésében Alfred Savoir *Készakáll nyolcadik felesége* című vígjátéka, októberben Martos Ferenc és Huszka Jenő *Lili bárónő* című operettje, majd Alexandra Bisson *A névtelen asszony* színműve, novemberben pedig egy *Vidám est* is műsorra került, s hatóságok nem akadályozták meg a szilveszteri *Vidám műsor* megtartását sem.

Az újabb választási korteshadjárat kellős közepén, amikor a Magyar Pártot már számos támadás érte, még úgy tűnt, hogy a kultúra területén 1925-ben is kitart a kedvezőbb széljárás. Január első felében Garay még megtarthatta Vajda Ernő háromfelvonásos vígjátékának, a *Válóperes hölgynek* a bemutatóját. Ebben a hirtelen jött, a valóságban azonban nagyon is illuzórikus oldottság légkörében 1925 első napjaiban a magyar műkedvelő társulatokban a személyeskedő rivalizálás került elő-

térbe, hogy aztán előbb a Katolikus Legényegylet gárdájában történjen törés, nem sokkal később pedig az akkor éppen hogy csak megalakult Typografia társulata szakadjon ketté.

Ebben a kiélezett, belviszályoktól terhelt légkörben készültek a Népkörben Jókai Mór születésének centenáriumi évfordulójára, arra az előadásra, amely eredetileg a magyar író ekkor már Csehszlovákiához tartozó szülővárosában, Révkomáromban megtartott ünnepség szabadkai kísérőrendezvénye lett volna. A hatóságok május első napjaiban végül teljesen elzárkóztak annak engedélyezése elől. Ez az esemény volt a bevezetője a magyar műkedvelő társaságok végleges betiltásának.

Bár Dragoslav Obradović szabadkai rendőrfőkapitány 1925. május 19-én még nem erősítette meg az ezzel kapcsolatos mendemondákat, azonban már akkor vészjóslóan úgy nyilatkozott, hogy „[...] az a véleményem, és igencsak szembetűnő, hogy államnnyelven sohasem rendeznek előadásokat a műkedvelő társaságok. Volt már alkalmam több olyan véleményt hallani, amely szerint helyesebb lenne, ha ezeket az előadásokat néha államnnyelven rendeznék. Ez az álláspont nézetem szerint teljesen logikus is, ezt kívánja az állameszme, amelyet mindenkinek tisztelnie kell.”

Két nappal később a félelmek beigazolódtak. Az ország területén – így Szabadkán is – állítólagos magyar nemzetiségű személyek (!) feljelentései alapján a magyar műkedvelő társulatokat a Belügyminisztérium arra hivatkozva tiltotta be, hogy azok – akárcsak az ekkor már ellehetetlenített német Volksbund – a kultúra ápolása mellett politikával foglalkoznak. A *Hírlap* mindezt így kommentálta: „Csapást indítottak a vajdasági magyarságra. [...] Pedig a szabadkai Népkör nem politizált, semmi köze nem volt egyik politikai párthoz, dacára, hogy tagjai sorában a legkülönbözőbb pártállású emberek foglaltak helyet, de mégis útban volt, mert régi tradíciók fűződtek hozzá, régi szeretet és népszerűség vette körül.”

5.

Dinulović kényszerű távozása után a hivatásos szláv színjátszás is összeomlott Szabadkán. Azzal a város vezetése is tisztában volt, hogy ahhoz, hogy egyáltalán folytathassák egy új, hivatásos szláv színház és társulat kereteinek a kialakítását, valamit végre kezdeni kell az 1853-ban épült, 1915-ben leégett impozáns színház épületével is. Ezért Andrija Pletikosić polgármester 5 millió dinárt kért a belgrádi oktatási minisztériumtól az épület felújítására. Nem járt sikerrel. A kérelmet a minisztérium osztályvezetője, a híres szerb író, Branislav Nušić azzal az indoklással utasította el, hogy a színház épülete a város tulajdonában van, így annak is kell biztosítania a felújításhoz szükséges pénzeszközöket. Ebben a helyzetben 1923 októberére készítette el a szabadkai Főmérnöki Hivatal az újjáépítéséhez szükséges források előteremtésének a tervét. Az a javaslat született, hogy a színház földszintjén lévő üzlethelyiségek, valamint az abban működő „Beograd”, az egykori Pest városához címzett szálloda bérleti díjaiból fedezzék az 1915-ben keletkezett tüzeset szanálásával járó költségeket. 1923. november 24-én Andrija Pletikosić polgármester hivatalosan is bejelentet-

te, hogy bár a felújításhoz szükséges források biztosítása továbbra is bizonytalan, a város a következő évben mindenképpen megkezdi az 1915-ben súlyosan megrongálódott színház belső rekonstrukcióját.

Ezzel összhangban a Kosta Petrović és Váczi István mérnökök által elkészített rekonstrukciós tervet 1924 márciusában terjesztette be a Főmérnöki Hivatal a városi Szenátusnak. Ennek értelmében a munkálatokat szakaszosan végezték volna el. Az első évre a 17 méter széles és 12 méter mély, zsinórpaddal, süllyesztőkkel és vasfüggönnyel ellátott színpad megépítését, a második évre pedig a hétszáz férőhelyes, páholyokkal is kibővített nézőtér újjáépítését írták elő.

A Szenátus az épület szanalására 1924 júniusában csoportosította át az előző évi költségvetésből megmaradt egymillió dinárt, amelyet a központi jugoszláv költségvetés 300 ezer dinárral egészített ki. Szembesülve azonban az anyagi források szűkösségével, a város vezetősége kénytelen volt ejteni a márciusi felújítási tervet, majd egy új pályázatot írt ki az épület rendbetételére. Dragoslav Đorđević főispán a *Hírlap* megkeresésére ezzel kapcsolatban optimistán nyilatkozott, s biztos volt a sikerben: „[...] véleményem szerint a színház építését legkésőbb az őszi hónapokban már meglehet kezdeni és a jövő évben már modern színháza lesz Szuboticának. Én a magam részéről azért siettetem ezt az ügyet, mert biztos vagyok abban, ha egyszer az építkezés megkezdődik, akkor újabb állami támogatásra számíthatunk. A megszavazott pénz kevés, de ha Beográdban látni fogják, hogy az építkezés pénzhiány miatt megakadna, nem fogják megengedni, hogy egy ilyen fontos kultúrintézmény felépítése halasztást szenvedjen.”

Ekkor valóban úgy tűnt, hogy a szabadkai színház újjáépítésének az ügye végre kimozdult a holtpontról, s a közeljövőben esetleg újjáéled a szabadkai hivatásos (szláv) színjátszás is. A *Hírlap* június 12-i vezércikkében ezért nem is mulasztotta el arra emlékeztetni a szláv döntéshozókat, hogy a magyarság továbbra is igényt tart addig meg nem valósult kulturális jogaira és saját szintársulatára. „Bocsássanak meg tehát mind a sovíniszták, mind a gyanakodók, mind az irredentakeresők, hogy rágondolunk, keserűen, fájó érzésekkel, de sohasem lemondással. Lemondani nem tudunk, nem is fogunk. A magyarság semmiféle jugoszláv állampolgári jogáról nem fog lemondani, de legkevésbé fog lemondani kulturális jogáról. A színház kulturális jog. Kulturális jogunk az, hogy magyar színészeket láthassunk, magyar színészeket hallhassunk. Ebben a követelésben nincs semmi politikum, mert azt elhiheti még a leggyanakodóbb is, hogy nincsen egyetlen egy olyan magyar ember sem Jugoszláviában, aki a gyenge és mindig jobban gyengülő magyar kultúrának érdekeit, politikai momentumok bevonásával akarná vagy engedné veszélyeztetni. A színház nekünk öröm lesz, pihenés, vigasztalás, tanulás, kultúránk gyenge kis mentsvára, kulturális életünk feltámadása. Békességet jelentő és békességet adó. Most úgy érezzük, hogy veszedelmes kultúrharcot kell vívnunk fegyvertelenül, vértetetlenül és keserű szájjal gondolunk arra, hogy ebben a harcban el kell véreznünk. Ha színházunk lesz, azt fogjuk hinni, hogy eljött a kultúrbéke ideje. Ezért álljanak félre a gyanakodók

azoknak a megértőknek az útjából, akik maguk is azt mondják, hogy a magyar színház természetes jog. Higgyék el, a megértés többet használ az országnak, mint a vak gyanakvás, amely a színházban is irredentizmust tud meglátni.”

Bármennyire is derűlátó volt a főispán a rekonstrukció megkezdésével, a valóság azonban újra szembejött a városi döntéshozókkal: 1924. szeptember közepére kiderült, hogy a megadott határidőre egyetlen egy pályázati terv sem érkezett be a színház rekonstrukciójára. Bár az újabb kudarcot mindenki a saját szája íze szerint próbálta meg kimagyarázni, végül a városi hatóságok határozatlan időre kénytelenek voltak a pályázati kiírást meghosszabbítani. A felújításból így nem lett semmi.

6.

Ungváry Miklós tragikus halála, majd Garay Béla Szabadkára való visszatérése és a szabadkai szláv színház bukása után 1923 novemberében adott újra hírt magáról Nádasy József, a város utolsó magyar színházigazgatója. A volt direktor ekkor hozta nyilvánosságra, hogy Belgrádban az SZHSZ kormányral tárgyal egy szabadkai magyar színház felállításának a tervéről. A kisebbségi létben először csillant fel annak a reménye, hogy a magyar színház ügyéből talán lesz is valami, mivel Nádasy elképzeléseit a hónap utolsó napjaiban a Radikális Párt hivatalos lapja az újvidéki *Zastava* (Zászló) is felkarolta. Žarko Slipčević befolyásos újvidéki bankigazgató a magyar színház engedélyezését sürgetve fogalmazott úgy, hogy „[...] nekünk is volt színházunk a magyar uralom alatt, ezért a magyaroknak is kell színházat adni a mi uralmunk alatt. Nem lehet lojalitást követelni a békétlen néptől. Ha a szláv uralom őszintén akarja, hogy az itt élő magyarság békés szándékkal s engedelmes lélekkel simuljon bele sorsa parancsainak a karjába, adjon neki békességet és nyugalmat. [...] Ha tehát azt akarjuk, hogy lojálisak legyenek a kisebbségek, legyenek kívánságaikkal szemben is lojálisak az uralom birtokosai.”

Hasonló szellemben nyilatkozott a *Bácsmezei Naplónak* egy névtelenséget kérő befolyásos szabadkai radikális szerb politikus is, aki nyíltan elismerte a magyarság jogos igényét a magyar színházra, majd az elmúlt évek lesújtó történéseinek az okait boncolgatva hozzátette: „hogy eddig megghiúsult a vajdasági magyar színház feltámasztása az tisztán annak a bizalmatlanságnak a terhére írandó, amely a magyarságot eddig körülvette és amely sajnos nem is fog teljesen megszűnni mindaddig, amíg a határon túl, Magyarországon nem lesznek mások a viszonyok, mert hangsúlyozni kell egyszer már azt is, hogy ha itt a magyarokban minduntalan irredentákat és kémeket látnak és erre való hivatkozással akadályozzák meg sokszor jogos törekvéseiket is, az csak annak a következménye, hogy Magyarországon még ma is olyan események játszódnak le, amelynek itt naponta újabb izgalmakat okoznak.”

December első napjaiban a *Zastava* újabb cikkben sürgette a magyar színház ügyének a rendezését, majd arra hívta fel a belgrádi döntéshozók figyelmét, hogy akkorra már az utódállamok közül csak az SZHSZ Királyságban volt megoldatlan a

magyar színjátszás kérdése: „sem Romániában, sem Csehszlovákiában nem kellett irredentizmusért becsukni magyar színházat, sem kémkedés gyanúja miatt kiutasítani magyar színházat.”

Az ilyen hírek hatására az ORJUNA és a SRNAO párthadseregek magyarok és németek elleni állandó fizikai támadásai, valamint a mozikban a magyar filmfeliratok ellehetetlenítését célzó petíciók ellenére a szabadkai magyar közvélemény is oldottabb állapotba került, s egyre többen el is hitték azt, hogy az elmúlt évek megpróbáltatásai után a magyar színház és színjátszás ügye végre valóban kimozdulhat a holtpontról. Ennek az illúzióknak vetett aztán véget 1923. december 18-án a szabadkai Salome bárban történt incidens, amely a város magyar közvéleményét újra ráébresztette a valóságra, arra, hogy nem csak a párthadseregek rohamosztagai, hanem a sorsukra közvetlenül is ráhatással bíró állami tisztviselők sem tűrik meg továbbra sem nyilvános helyen a magyar gondolatot és a magyar szót. Az történt, hogy aznap este a város egyik népszerű esti mulatójának számító Salome Bárban Vida – Böske – Erzsébet énekesnő egy szerb dal eléneklése után magyar énekszámot adott elő. Az előadást hivatalból kísérő Vasa Jovanović rendőrkapitány ennek kelletős közepén lépett a pódiumra, majd hangosan félbeszakította a műsort. Előbb az énekesnőt a rossz szerb kiejtése miatt szidalmazta, majd pedig a helyszínen lévő detektíveknek megparancsolta, hogy a magyar dal nyilvános helyen történt eléneklése miatt az énekesnőt azonnal tartóztassák le. Másnap hajnalban a szabadkai illetőségű nőt – a korszakban bevettnek számító szokás szerint – a téli fagyban a letartóztatásakor viselt estélyi ruhájában tették át az SZHSZ–magyar határon. Ezzel a kellemetlen incidenssel Nádasy nagyszabású tervei is végleg szertefoszlottak: a sajtóban többé már nem is találtuk nyomát annak, hogy ügyében bármilyen érdemi előrelépés történt volna.

Ennek ellenére a magyar színház ügye továbbra sem került le a napirendről. Két hónappal később, 1924 februárjában Heltai Hugó budapesti színházigazgató tárgyalta az SZHSZ Királyság kultuszminiszterével a szabadkai magyar színház ügyében. A miniszter azonban most is elutasító volt, és a tárgyalásokon egyértelművé tette, hogy nem jött még el az ideje a magyar színház engedélyezésének. Pár nappal később Heltai ezért egy szerb színházigazgatóval fogott össze, hogy ha már magyar színházat nem is alapíthat, akkor legalább egy vegyes, szerb–magyar színtársulat létrehozását engedélyezzék neki. Ebből sem lett semmi. A hatóságok ezt azzal utasították el, hogy magyar állampolgárnak semmilyen formában nem hajlandóak színházi koncessziót adni.

1924 augusztusában a *Bácsmegyei Napló* egy olyan értesülést osztott meg a közvéleménnyel, miszerint két szabadkai magyar nagyvállalkozó a profitszerzésre helyezve a hangsúlyt olyan, a mozikhoz hasonló kulturális konzorciumot akart létrehozni, amely egy duális színházat valósított volna meg, és annak keretén belül Szabadkán, Becskereken (és) vagy Zomborban felváltva játszott volna drámai előadásokat és operetteket. A kultuszminisztérium ezeket a tárgyalásokat azzal az indokkal szakította meg, hogy a magyar színházak engedélyezése, legyenek azok

bármilyen jellegűek is, továbbra sincs napirenden, mert az egyrészt kárára lenne a szerb színjátszásnak, másrészt pedig amennyiben azt anyagi megfontolásból mégis engedélyeznék, úgy a kormánytól is nacionalistább álláspontot képviselő ellenzék zúdítana ösztüzet a minisztériumra. A két – a mai napig ismeretlen – vállalkozó azonban nem adta fel. Szeptember első napjaiban újabb, immáron visszautasíthatatlannak tűnő ajánlatot tettek. Heltaihoz hasonlóan egy szerb–magyar vegyszínház engedélyezését kérték, s cserébe magukra vállalták a szabadkai színház újjáépítésének teljes, több milliós költségét is. Az állam és egyben a város számára is kedvező koncepciót a minisztérium végül azzal a nyakatekert indoklással utasította el, hogy a „szerb–magyar színtársulat működését egyelőre nem engedélyezheti, még pedig azért nem, mert a Vajdaságban igen sok állandó műkedvelő társulat működik és ezeknek az egzisztenciáját veszélyeztetné a színház engedélyezése”.

A városnak azonban ekkor továbbra sem volt meg a szükséges fedezete az épület teljes rendbetételére, ráadásul az időközben a felújítás megkezdésére átirányított pénzforrásokat is felélte. A Dragoslav Đorđević főispán kezdeményezésére 1925. február 26-án a szabadkai városházán a források előteremtéséről szóló indulatos vitában az is egyértelművé vált, hogy az épület teljes rendbetételéhez minimum 6–7 millió dinárra lesz szükség. Az is kiderült, hogy akárcsak a Népkör, úgy a színház esetében sem lesz járható út az adománygyűjtés, mivel ekkora összeget a helyi szláv elit, akit ráadásul amúgy sem érdekelt a kultúra, nem lesz hajlandó adakozni. Ivo Milić egyetemi tanár ezért azt javasolta, hogy a város vegyen fel kölcsönt a színház építésére, míg Vladislav Manojlović királyi közjegyző az agrárreform céljára lefoglalt városi földek feloldását szorgalmazta, hogy ezeknek az eladási árából lehessen elvégezni a színház újjáépítését. A jelenlévők közül többen pedig arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a Népkörhöz hasonlóan a város is bocsásson ki téglajegyeket színházépítés céljára, s a páholyok használatát és azok tulajdonjogát előre értékesítsék az azok iránt esetleg érdeklődőknek.

Újabb hosszú hónapok üresjárata következett, s a szabadkai kulturális térben lényegében semmilyen előrelépés nem történt, ráadásul 1925 májusa óta a magyar műkedvelő társaságok is be voltak tiltva.

A *Bácsmezei Napló* munkatársa, megtörve a csendet, október 22-én Branko Senoánál, a kultuszminisztérium művészeti osztályának a vezetőjénél abból az apropóból érdeklődött a szabadkai magyar színház és a műkedvelő előadások helyzetéről, hogy Senoa pár nappal korábban úgy nyilatkozott, hogy már csak azért sem lehet magyar előadásokat tartani, mert akkor példának okáért a Dalmáciában élő olaszok olasz nyelvű előadásokat követelnének maguknak. Az ekkor már évek óta alkalmazott, a valós problémákat elhárító, azok megoldását a bizonytalan jövőbe kitoló kétértelmű nyilatkozatnál többre azonban ekkor sem futotta: „[...] ami az idegen nyelvű, sőt idegen országbéli színészek itteni szereplését illeti, nem mondtam én azt, hogy a Vajdaságban nem lehet magyar színielőadást tartani, mert akkor Dalmáciában azt kívánnánk, hogy ott olaszul játszassanak. Az az álláspontom, hogy idegen országbeli színtársulatok működését egyelőre és addig, amíg a színházi vi-

szonyokat nem rendezzük, csak kivételesen szabad engedélyezni. Nálunk még a régi színházi törvények vannak érvényben, de már készül az új törvény, amely szabályozni fogja az állami színházak jogi viszonyát. Ha az a törvény meglesz, sor kerülhet idegennyelvű és így magyar színtársulatok vendégszereplésére is. Ami a magyar és másnyelvű műkedvelői előadásokat illeti, azokat a belügyminiszter jogosult engedélyezni. Mi csak művészeti szempontból gyakorlunk ellenőrzést. Az engedélyt – a politikai szempontok figyelembevételével – a belügyminiszter adja, vagy tagadja meg.”

Pleszkovich Lukács – aki az 1925-ös választásokon demokrata színekben nyert képviselői mandátumot, s ezzel a magyarság egyetlen parlamenti képviselője lett – Senoa fenti nyilatkozatára hivatkozva kért 1925 novemberében Milan Grol képviselő társaságában a szabadkai magyar műkedvelő előadások és a magyar színház engedélyezésének az ügyében kihallgatást Božidar Maksimović belügyminisztertől. A többórás, indulatos és személyeskedésektől sem mentes vita ellenére azonban itt sem történt érdemi előrelépés a magyar színház és a magyar műkedvelők ügyében. A belügyminiszter az egész vitát azzal rekesztette be, hogy a betiltást elrendelő határozatot nem hajlandó feloldani, mivel „olyan információi vannak, amelyek elkerülhetetlenné tették a szubotikai műkedvelő előadások betiltását”.

Szabadkán a hivatásos magyar színjátszás az első délszláv állam 1941-es összeomlásáig nem született újjá. A magyar színházi életet pótló színdarabok és előadások a korszakban mindvégig az amatőr szín- és műkedvelő társulatok révén valósulhattak csak meg. A legtöbb a Népkörben, amelynek működését az elkövetkező bő másfél évtizedben a jugoszláv hatóságok a „húzd meg, erezd meg” elvét követve hol engedélyezték, hol pedig évekre betiltották.

Érzékelte ezt az ellentmondást a város szláv közönségének egy része is, amely nem feledkezett meg az 1918 előtti világról, s emlékeiben még elevenen élt az 1867-es kiegyezés után fáziskéséssel bár és sok ellentmondással kísért, de azért mégiscsak a szárnyait bontogató szabadkai polgári kultúra fő letéteményesének számító, ekkor már távoli messzeségbe került magyar színjátszás – Blaha Lujza és Kabos Gyula szabadkai fellépéseinek egykori, az idő múlásával egyre inkább elhalványuló fénye.

Nem minden előzmény nélkül írta 1925 áprilisában a szabadkai *Književni Sever* a következőket: „[...] ami az előadásokat, a színházi bemutatókat és a művészi koncerteket illeti, nos, úgy látszik, azok átengedték a helyüket a bároknak, a kávéházi életnek és a hasonló mulatozásoknak. Minden a minimumra korlátozódott, ami a lelket emeli, de a maximumra, ami a testet elégíti ki.”

Források

Levéltári források:

Istorijski Arhiv Subotica – Szabadkai Történelmi Levéltár F:47. Gradsko poglavarstvo – Subotica (1918–1941); (1901)1918–1942(1942)

Napilapok, hetilapok, periodikák

Bácsmezei Napló, Szabadka

Bačvanin, Subotica (Szabadka)
 Hírlap, Szabadka

Tribuna, Beograd (Belgrád)

Zastava, Novi Sad (Újvidék)

Subotički anali (1918–1925), Književni sever, 1 füzet, Subotica (Szabadka), 1925.

Irodalom

GARAY Béla 2012, *Magyar műkedvelők az Órhelyen*, Szabadka, Életjel

GEROLD László 1990, *Száz év színház*, Újvidék, Forum

JENJETOVIĆ, Zoran 2005, *Deca careva, pastorčad kraljeva – Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije Beograd

MAČKOVIĆ, Stevan, *Kultura u Subotici u prvim godinama nakon rata (1918–1923)*,

<https://stevanmackovic.wordpress.com/kulturna-dogadanja-u-subotici-nakon-u-prvim-godinama-nakon-rata-1918-1923/>

PEKÁR Tibor 2009, *A Szabadkai Dalegyesület története*, Szabadka, Szabadkai Szabadegyetem

PEKÁR Tibor 2005, *A zenekari muzsikálás kétszáz éve Szabadkán (1803–2003)*, Szabadka, Szabadkai Szabadegyetem

SZÖLLŐSY VÁGÓ László 1994, *Népünkkel, népünkért. A szabadkai Népkör krónikája 1872–1992*, Szabadka, Magyarságkutató Tudományos Társaság

VUJNOVIĆ PRČIĆ, Gordana–VUJKOVIĆ LAMIĆ, Viktorija 1992, *Zgrada subotičkog pozorišta*, Subotica, Međuopštinski zavod za zaštitu spomenika kulture

Szenvedő szerkezet – kiállításrészlet: jobb oldalon: virtuális térkép, több választható tartalommal, a háttérben pulzáló óriásképernyő, az elcsatolt városok képe váltakozóan kinagyítódik, majd a semmibe hull (Ujváry Gábor felvétele)

OROSZ LÁSZLÓ: „[...] LÉTÜNK ÖRÖK IDŐKRE A MAGYAR NEMZETÁLLAMHOZ VAN KÖTVE”

A németajkú közösség viszonya a magyar állam integritásához 1918/19-ben

A trianoni diktátum kiváltó okait, valamint államunkra és nemzetünkre gyakorolt hatásait a centenárium kapcsán számos aspektusból közelítette meg a honi szaktudomány és a kérdéskör iránt fogékony, ám a ráció és az emóció határait még ma is nehezen megfelelő publikum. Döntően a magyarság felfoghatatlan vesztesége és történelmi tragédiája került előtérbe, ami persze érthető is.

Ugyanakkor e szomorú évforduló kapcsán alig hallani arról, hogy nem a magyar volt az egyetlen a történelmi országterületet lakó számos nép közül, amely a miénkhez hasonló (sőt, nem egy tekintetben nagyobb) traumaként élte meg a történeteket, s amelynek úgyszintén több évszázados Kárpát-medencei jelenléte, hivatása, hagyománya és szilárd kulturális pozíciója „ment rá” Nagy-Magyarország szétrombolására. „Magyar az, akinek Trianon fáj”, tudjuk Illyéstől, ezért bizvást mondhatjuk, hogy ha nyelvükben nem is, de állampatrióta magatartásuk és az ún. politikai magyar nemzethez tartozásuk tekintetében jó magyarok voltak a hazai németek is, akiknek a nagyhatalmi döntés kulturális önmeghatározásuk, s egyáltalán közösségi identitásuk alapvető sarokköveit fordította ki a helyükről. Ám ellentétben velünk, akik még ma is itt vagyunk, és ha leszűkített határok illetve érdekérvényesítési potenciál birtokában is, de mégiscsak megmaradtunk, addig ők az elmúlt száz esztendőben egykori településterületeik többségéből (a csehszlovák, román és jugoszláv államalakulatokhoz átcsatoltakból) jóformán teljesen eltűntek, ám máshol is (Magyarországon) drasztikusan megfogyatkoztak.

Az utolsó (1910-es) nagy-magyarországi népszámlálás nagyjából kétmilliónyi – az összlakosság egytizedét kitevő – *németet* regisztrált, ami a románok mögött (a szlovákokkal fej-fej mellett) a 2–3. helyet biztosította számukra a hazai nemzetiségek sorában. Kezdjük azonban rögtön azzal, hogy ha precízen, a kor adottságait figyelembe véve kívánnánk fogalmazni, akkor „németek” helyett talán más kifejezést kellene használnunk. E kifejezés ugyanis (a mai fogalmaink szerint) a nyelvi azonosság birtokában valami magától értetődő nemzeti és közösségi érzületre utal. Márpedig ez önáluk éppen nem volt meg! Helyesebb volna ezért pusztán *németajkú lakosság*-ról beszélni. Mindez azonban alighanem némi magyarázatra szorul.

A minden más Kárpát-medencei etnikumnál heterogénebb „németek” nemzeti ébredése és nemzetiségi mozgalma a többiekéhez képest igencsak megkésve indult útjára. Egymástól történelmi okokból elszigetelt településterületeiken a középkori eredetű városlakó *szászok* és a török után érkező paraszti *svábok* jóformán bármiféle társadalmi és gazdasági kötelék, vagy épp kulturális és életmódbeli közösség nélkül (egymástól még vallásilag is különbözve, hisz előbbieket lutheránusok, utóbbiak már-már közmondásosan szilárd katolikusok voltak) úgyszólván „eléltek” egymás mellett. Az eltérő adottságok folytán a főnti tényezőkhöz hasonló megosztottságot tapasztalunk az egyes német lakta tömbök politikai magatartása tekintetében is:

akár a Bocskaitól Rákócziig terjedő korszak függetlenségi mozgalmaihoz, akár 1848/49-hez fűződő – baráti vagy épp ellenséges – viszonyukat vesszük szemügyre.

Időben még előrébb haladva, a dualizmus időszaka pedig immáron végképp annak kedvezett, hogy a szétszórt német tömbök az egymással való érték- és érdek-közösség felismerése helyett inkább a magyarsággal és a polgári Magyarországgal való azonosulás útjára lépjenek. A hazai polgárosodás folyamatában a helyét megtaláló németiségünk így aztán arra is fogékonnyá vált, hogy (felvállaltan „Deutschungar”-ként, azaz „németajkú magyarként”) nagyobb zökkenők nélkül illeszkedjen bele a kiegyezés utáni kor nemzetiségpolitikájának alapját adó „politikai magyar nemzet” keretébe; aktualizált és korszerűsített értelmet adva ezzel a korábbi magyarával hozott hungarustudatának. Etnikailag németnek, politikailag azonban állampatrióta magyarnak tartották magukat.

A 19–20. századforduló időszakára azonban a magyarok és németek több száz éves szimbiózisa repedezni kezdett. A magyar állameszme kizárólagos tisztelete és elfogadása mellett egyes német társadalmi csoportokban – elsősorban a politikailag öntudatosabb értelmiségi rétegek és a hagyományos különállásukat, feudális eredetű privilégiumaikat egyre sikertelenebbül óvó erdélyi szászok között – újfajta prioritások jelentek meg. A németek szükségszerűen bekövetkező beolvadása ellenében mind hangosabbá váltak az elkülönülés, a disszimiláció hangjai, és ezzel együtt fölerősödött a németiség körében a többi nemzetiséghez képest megkésve jelentkező etnikai elvű kohéziós erő tudatosítása. Az új idők új jelenségeinek egyike a „deutschnational” érzület erősödése a magyar nemzethez való lojalitás parancsával szemben. E radikalizálódó és külső, pángermán körök támogatásával politikai öntudatra ébredő délvidéki sváb és erdélyi szász körök elégedetlenek voltak a kiegyezés rendszerével, a megalkuvó és jogfeladó hazai német politizálással, és a nemzetiségektől lojalitás gyanánt önnön nemzeti törekvéseik feladását váró kormányzattal. Ám a századfordulón felélénkülő sajtóharcaik révén csak azt érték el, hogy a pángermán eszmeiség bélyege vetüljön rájuk, így hamar a partvonalon kívülre szorították őket: az 1906-ban létrehozott, a hazai németek partikuláris érdekein való fölülemelkedés és az egységes politikai képviselő igényével fellépő pártjuk (*Ungarländische Deutsche Volkspartei*) egyetlen parlamenti mandátumot sem tudott szerezni.

Ugyanakkor a természetes önszerveződés ellentétes irányú folyamatai is beindultak. A hatás-ellenhatás mechanizmus mentén a magyarbarát politikai attitűd megroppanását aggodalommal figyelő, patrióta körök szintén aktivizálódtak, így megteremtődött a magyar államiság és a területi integritás megóvását (sajátos német önérdék alapján) prioritásnak tekintő másik német politikai tábor is. Mindez már az I. világháború vége felé történt, amikor a kifelé gravitáló többi nemzetiség anyaországaikkal való egyesülése, és ezáltal a Kárpát-medencei német településtömbök szétszakítása érdemi veszélyként tudatosult. Míg ugyanis a többi hazai nemzetiség szeparatista törekvései valóra válását látta elérkezni a világháborús vereséggel, addig a németiség számára az ország feldarabolása komoly bizonytalansági tényezőt

OROSZ LÁSZLÓ: „[...] LÉTÜNK ÖRÖK IDŐKRE A MAGYAR NEMZETÁLLAMHOZ VAN KÖTVE”

jelentett. Ők ugyan kihez és hová szakadtak volna el? Nekik aligha lehettek széparatista törekvéseik. A magyarokon kívül valójában egyedül ők voltak igazán érdekeltek a történeti államkeret egyben tartásában. Csakis így remélhették ugyanis – még a rendre felpanaszolt magyarosítási tendencia dacára is –, hogy a századfordulótól szerveződő nemzetiségi mozgalmuk képes lesz a közös állam intakt németajkú közösségét összekovácsolni, és ily módon hatékony védelmet nyújtani az etnikai feloldódás ellen. Tisztában voltak azzal, hogy mennyivel rosszabb kilátásokkal tehetik majd meg ugyanezt egymástól szétszakítva, s kitéve az újonnan születő utódállamok felfokozott nacionalizmusának.

Plasztikusan festi le a hazai németek kilátásait (1918 tavaszán) a népszerű szónok Huber János kanonok, a Katolikus Népszövetség német szekciójának vezetője, a német nyelvű katolikus sajtó kipróbált harcosa: „A magyarság politikai hatalma a magyarországi németeknek is érdeke. Csakis a magyarság tartja össze ezt az országot. Ha megtörne a hatalma, úgy szétesne az ország. Románok és szlávok tépnék darabokra. S mi lenne akkor a németek sorsa? A románok és szerbek szolgájává válna. Ez pedig egyet jelentene a megsemmisülésével és pusztulásával. A németek tehát önnön létérdekei által a magyarsághoz van kötve. Érti is ezt ösztönösen és ezért mindig hűséggel viseltetett a magyarsághoz. Sohasem szövetkezett a magyarság ellen azokkal a nemzetiségekkel, amelyek elszakadási törekvéseket tápláltak. S ha nem akar öngyilkosságot elkövetni, nem teszi ezt a későbbiekben sem.”

1917-től kezdve az „idegen szellemű” és „nemzetrontó” gondolatokkal szemben egy a „christlich” és „deutschungar” szellemiség kettős feltételrendszerét érvényesítő saját orgánum is segítette az integritásvédő német politikai tábor, mely a háttérben álló körök konzervatív, vallásos, állampatrióta irányvonala mentén az integer magyar állam és a dualista együttélés keretrendszere iránti lojalitás erősítését tekintette fő céljának. A *Neue Post* című napilapról van szó, mely a paraszti sváb lakosság megszólítását tűzte célul, abból a premisszából kiindulva, hogy csakis az ő romlatlan patriotizmusuk és szilárd katolicizmusuk képezhet megfelelő kohéziót, leválasztva őket mind az „antiklerikális destrukció” (liberalizmus, szocializmus), mind pedig a pángermán körök és a velük szövetkező erdélyi szászok táboráról.

A *Neue Post* körül tömörülő integritásvédő német szellemi erőter vezéralakja a budapesti egyetem germanista professzora, a bácskai sváb származású Bleyer Jakab volt, aki épp a világháború vége felé döntött úgy, hogy hajlandó kockára tenni a tudományos munkássága révén kivívott respektusát, és a nemzetiségpolitikai küzdőtérre kilépve egy olyan (sokak által már ekkor is anakronisztikusnak tekintett) programot hirdet, amely megpróbálja összeegyeztetni a hazai svábság jogos kisebbségi igényeit magyar hazafisága létező érzületével. Bleyer a magyar és a német nép iránti kettős elkötelezettségét – ahogyan többen nevezik: kettős identitását – több helyütt is kifejtette 1917/18 folyamán. Valóban lírai szépségű gondolatait és szóképeit a szakirodalom is nagy előszeretettel interpretálja, különösen ismertek az erdélyi szász Emil Neugeboren képviselőhöz írott levelének sorai, melyek kettős

kötődésének a vitapartnere által „lelki perverziónhoz” való hasonlítását utasítják vissza, Bleyer érzelmeit „az apa és anya egyforma szeretetéhez” hasonlítva.

Ellenben jóval kevésbé ismert az az okfejtése, amely 1918 tavaszán a lipcsei *Illustrierte Zeitung*ban jelent meg azzal a céllal, hogy a külföldet eligazítsa az ellenes propaganda által sulykolt „népek börtöne” toposz kapcsán. „Népként tekintve – írja Bleyer – mi németmagyarok németek vagyunk [...], és e német mivoltunknak teljességgel tudatában vagyunk; ugyanakkor az államalkotó és államfenntartó nemzet tekintetében magyarok vagyunk, mégpedig oly teljesen és kizárólagosan, hogy ebből a szempontból semmiféle különbség nem létezhet köztünk és a fajmagyarság között. [...] Ahogyan német múltunk egésze is a magyarság részeként zajlott le, úgy a német jövő számára sincs más út. Népi, azaz fizikai létünk örök időkre a magyar nemzetállamhoz van kötve, a magyarság feltétlen és általános dominanciájához. [...] Ha meggyöngül a magyar kéz, mely az állam egységét és történeti karakterét óvja és védelmezi, akkor minden oldalról átszakadnak a védőgátak, s mi, maroknyi német, örök időkre elsüllyedünk.”

Megszólalásaiban Bleyer fenn hirdette az öröklött német mivolt és a magyar lelkiség összeegyeztethetőségét, és a magyarsággal való sorsközösséget, ugyanakkor kifejezetten elutasította az autonómia egyre divatosabbá váló gondolatát, mert úgy vélte, az csakis szeparatizmushoz vezethet, és ily módon veszélyezteti az ország területi integritását. Ám nem mindenki osztotta a magyar szupremácia fenntartását elfogadó nézeteit a hazai német közösség sorain belül. A délvidéki svábok közül is többen élesen elítélték a népiségi harc önkéntes feladását, ám különösen az erdélyi szászok „Zöldeknek” nevezett irányvonala volt az, amely lelkületét is és politikai stratégiáját tekintve is összebékíthetetlen távolságban állott Bleyer programjától. Ugyanakkor nemcsak a „deutschnational” politikusok tekintették Bleyert renegátnak, felfogását pedig anakronizmusnak, de kikelt ellene egy olyan személyiség is (mégpedig, a polgári radikálisok ideológiai fórumában, a *Huszadik Század* című lapban), aki hamarosan az új éra nemzetiségpolitikájának irányítójává válik. Jászi Oszkáról van szó, akivel Bleyer viszonya olyannyira megromlott, hogy a kettejük közti személyes ellenszenv a kor polgári szalonjainak is kedvelt pletykatémája volt. A forradalmi korszakban közszájon forgó történetet oszt meg későbbi – már Amerikában született – visszaemlékezéseiben Thienemann Tivadar, a Bleyer által is tanított neves irodalomtörténész: amikor Jászi, mint a kormány tagja, egyszer fölkereste Bleyert a lakásán, hogy felkínálja neki a nemzetiségi tárca államtitkári posztját, az magából kikelve, ordítva kergette ki a minisztert a lakásából.

1918 októberének utolsó hete már a nyílt kenyértörés időszaka volt, nem csupán a nagypolitika felgyorsult eseményei vonatkozásában, de a hazai németek egymással rivalizáló két szárnyának kapcsolatában, és ennek leképeződéseként a magyar államisághoz fűződő viszonyukban is. A letűnő éra utolsó parlamenti ülésén (1918. október 23-án) az erdélyi szász „Zöldek” vezéralakja, Rudolf Brandsch „az egész magyarországi németiség nevében” egy olyan kiáltványt olvasott fel, mely sze-

OROSZ LÁSZLÓ: „[...] LÉTÜNK ÖRÖK IDŐKRE
A MAGYAR NEMZETÁLLAMHOZ VAN KÖTVE”

paratista törekvést ugyan nem, ám az autonómia iránti igényt igenis kinyilvánította. Márpedig a világháborús összeomlás nyomán a népek önrendelkezési követelését tovább már nem lehetett a szőnyeg alá söpörni. Az összeomlással párhuzamosan a fontosabb Kárpát-medencei német településterületeken német néptanácsok alakultak, melyek az elszakadást nyíltan előkészíteni igyekvő többi nép nemzeti tanácsainak tevékenységére reagálva maguk is újragondolni kényszerültek saját törekvéseiket és a magyar államhoz fűződő viszonyukat. Az egyes lokális német néptanácsoknak kezdetben nem volt felsőbb, központi összefogó szerve. Ennek megteremtésére (rögtön az őszirózsás forradalmat követően) Bleyer és Brandsch egyaránt kísérletet tett.

Bleyer már 1918. november 1-jén megalakította Budapesten a hungarus irányonalú *Németmagyar Néptanács*ot mely téziseit hűségesküvel felérő nyilatkozatba foglalta: „Minden áron és minden körülmények között ragaszkodunk Magyarország területi integritásához.” November 10-én (szintén a fővárosban) Brandsch irányzata is zászlót bontott, megalakult a *Magyarországi Német Néptanács*. Ez is nyilatkozatot fogalmazott, melyből azonban tisztán látható, hogy a két néptanács távlati céljai (ám különösen nyilatkozataik terminológiája) korántsem fedték egymást. A magyar állami keretekhez és a területi integritáshoz ragaszkodás kapcsán különösen beszédes a Brandsch-féle néptanács szövegébe becsempészett tagmondat („ameddig az lehetséges”). Űgyszintén elképzelhetetlen lett volna Bleyerék számára, hogy ők efféle kitételeket szerepeltessenek: hivatkozás az önrendelkezési jogra; autonómia követelése; igény az ország demokratikus átalakítására; a német népi állomány egységes etnikai arculatú igazgatási egységekbe összefogása; a német anyanyelv háborítatlan használata az államélet egyes ágaiban.

Az egymással kielezett harcban álló két központi német néptanács 1918/19 telén igen aktív propagandatevékenységet folytatott a lokális illetve regionális német néptanácsok megnyerése és csatlakozásra bírása érdekében. Az adott történelmi helyzet folytán persze lényegesen kedvezőbb helyzetben volt a *Német Néptanács*, mint a *Németmagyar Néptanács*. Hisz mindig is könnyebb és népszerűbb feladat a kielégítésre váró követelések tántoríthatatlan bajnokaként fellépni, mint a visszafogottságot és az önmérsékletet kommunikálni. Ahogyan más nemzeti közösségek felé is könnyebb volt az önrendelkezés és az autonómia elve mentén kezdet nyújtani, mint a feltétlen magyarhűség és a magyar szupremácia fenntartásának talaján. Ennek is köszönhető, és persze a demarkációs vonalat önhatalmúlag átlépő megszálló haderők gyors ütemű előretörésének is, hogy a Bleyer-féle integritáspárti néptanács befolyása egyre zsugorodott.

A polgári demokratikus kurzus – egyéb eszközei végképp nem maradván őszinte szándékai bizonyítására – 1918/19 fordulóján sorra léptette életbe az egyes nemzeti kisebbségek (kárpátukránok, németek, szlovákok) öngazgatásáról szóló rendelkezéseket. Mindez a wilsoni elvek és a veszélyes autonómiagondolatok ellenében kétségbeesetten harcoló Bleyer-féle néptanács egyértelmű kudarca volt. A kormányt azonban nem a Bleyer-irányzat meggyöngyülése aggasztotta, hiszen jól

tudta, hogy az, a kezdetektől fogva, nem is palástolt ellenszenvvel viszonyul őhozzá. Sokkal nagyobb veszteség volt számára a másik, vagyis a Károlyi-féle új rend törekvései iránt legalább némi szimpátiával bíró Brandsch-féle néptanács felmorzsolódása. Ennek legfőbb motorja – maga Brandsch – ugyanis (együtt az erdélyi szász politikusok többségével) az erdélyi szászok medgyesi nyilatkozata után távozott Budapestről, és Romániában politizált tovább.

A lényegen azonban mindez – az autonómia elvi elutasítása vagy épp hangos követelése körüli antagonisztikus ellentét – már aligha változtatott. A kormányzat által nyújtott nemzetiségpolitikai engedmények legfeljebb a belülről feszítő szeparatista törekvések elharapódzását lehettek képesek mérsékelni, azonban a Magyarországra minden irányból rátörő szomszédos „anyaállamok” területszerző eltökéltsége (vagyis a külső katonai intervenció) útjába aligha gördíthettek érdemi akadályt. A leszakított országrészek sorsa lényegében már 1918/19 folyamán eldőlt (kivételt képez Nyugat-Magyarország, a későbbi Burgenland ügyének rendezése, ami még jó ideig elhúzódott 1920 nyaráig követően), megszállásukat voltaképp csak jóváhagyta a trianoni diktátum.

Ami a katonai erővel birtokba vett és elszakított területek német népességét illeti, őket (mivel nem állt mögöttük győztes utóállam) senki sem hallgatta meg. E területek németjeinek sajátos igényeivel, önérdekű s ezért centripetális (befelé húzó) megfontolásaival valójában senki sem törődött. Mind a pragmatikus, a békerendezés várható irányával kapcsolatban megalkuvó német településtömbök, mind a tradicionális magyarbarátságtól áthatottak, mind pedig a hezitálók, vagyis a magyarok iránti viszony tekintetében amúgy polarizált, ám a határhúzások folytán a Kárpát-medencei közös haza mellett még önnön településterületüket is szétszaggatni (ketté, sőt háromfelé osztani; lásd Bánát!) látók véleménye csupán mellékes, marginális körülményként jelent meg 1918/19 fordulóján. A magyarság mellett így voltaképp a hazai németek lettek azok, akik nem részesülhettek a nemzeti önrendelkezés magasztos elvének megvalósulását kísérő eufóriában. Már csak ezért is érdemes megfontoltan fogalmazni a különböző nemzetiségek magatartását összemosó, gyakorta hangoztatott „cserbenhagyási teóriával” kapcsolatban, s ezzel együtt óvakodni a „hálátlan nemzetiségek” toposzának kritikátlan alkalmazásától.

A következőkben vegyük sorra a megszállt országrészek németiségének főbb jelzett, három különböző magatartásformáját. Az erdélyi szászok, noha leplezetlen ellenérzéssel fogadták a Kiegyezés révén „nyakukba szakadt” unió tényét (különösen a még Mátyás királytól kapott privilégiumuk, az *Universitas Saxonum* 1876-os eltörlését), szokott pragmatizmusukkal alkalmazkodtak a körülményekhez. A Szász Néppárton belül, amely parlamenti képviselőtömböt látta el, évtizedeken át a „Feketéknek” nevezett konzervatív, kormánytámogató, a Budapesttel való együttműködés révén gyarapodást remélő vonulat stratégiája érvényesült, szemben az effajta „opportunistá orientációt” élesen elítélő radikális fiatalok, a „Zöldek” Rudolf Brandsch vezette csoportjával. Az 1918. őszi összeomlás, s vele a nemzetközi

OROSZ LÁSZLÓ: „[...] LÉTÜNK ÖRÖK IDŐKRE
A MAGYAR NEMZETÁLLAMHOZ VAN KÖTVE”

környezet átrendeződése azonban meghozta az áttörést a Brandsch-irányvonalnak, mely régóta nem csinált titkot abból, hogy a politikai magyar nemzet koncepciójával szembe fordulva immár nem a magyarsággal való évszázados sorsközösségre kívánja alárendelni népi törekvéseit, hanem inkább a németek összetartozására, a *német népközösség* tudatára kíván építeni. Márpedig ez igencsak kétségessé tette, hogy a hatalmi-politikai viszonyok drasztikus megváltozása esetén ez az irányzat – széllel szemben – meg fogja-e kísérelni a történeti államkeret integritásának védelmezését.

Alig több mint egy héttel Brandsch már említett parlamenti deklarációja után, a Károlyi-kormány kifelé bizonyítani kívánt pacifista politikája (ld. a hadsereg felbomlasztása) és a pusztá rendfenntartást is lehetetlenné tevő látványos erőtlensége folytán villámgyors destabilizálódás vette kezdetét Erdélyben. Így volt ez a Szászföldön is: Nagyszebenben már november 2-án véres zavargások történtek, s a románok már november 4-én saját elkülönült fegyveres szervezetet hoztak létre. Hamar tovatűnt a kontrollálhatóság illúziója. Két héttel később Erdély jelentős részében már a román hadsereg állomásozott. Az erőviszonyok abba az irányba hatottak, hogy a románokkal való jó (vagy legalább nem ellenséges) viszony fenntartása vált fő prioritássá a szászok számára.

Am a szászok lehetőségeinek korlátait világosan jelezte, hogy amikor a Károlyi-kormány nemzetiségügyi minisztere, Jászi Oszkár november 13-án Aradra érkezett a Román Nemzeti Tanáccsal tárgyalni, a kíséretében tartózkodó Emil Neugeboren jelenléte ellen, aki az erdélyi szászok érdekeit volt hivatott képviselni, a románok tiltakoztak. Azaz világossá tették, hogy ők fűjják a passzázsetet, s törekvéseiket nem kívánják összehangolni a harmadik erdélyi nép prioritásaival, hanem feltétlen alkalmazkodást várnak el. A szászok november 11-én megalakított Nemzeti Tanácsát (*Deutsch-sächsischer Nationalrat*) Rudolf Brandsch képviselő Budapestről befutó november 15-i levele már így tájékoztatta: „az eddigi Magyarországból előreláthatólag csupán egy kicsiny rész fog megmaradni. [...] Aligha lehet kétségünk afelelől, hogy Erdély és a Bánát román uralom alá [...]” fog kerülni. Brandsch ekkor még abból indult ki, hogy az események lassabban fognak lejátsszódni és a rendezést az önerőből történő területfoglalás helyett csakis egy békekonferencia hozhatja tető alá. A Budapesten a Román Nemzeti Tanáccsal tárgyalásokat folytató Brandsch újabb, november 21-i levele azonban már azt jelzi, hogy a románok elvárják a szászoktól, öntsenek végre tiszta vizet a pohárba, kihez is húznak? E megbeszéléseken Brandsch azt is megtudta, hogy még december első felében nagy román nemzetgyűlést terveznek összehívni a népakarat demonstrálására. Márpedig ha tényleg bekövetkezik az a döntés, amit e román népgyűlés előrevetít, akkor a szászok legyen az első, aki az új viszonyokhoz alkalmazkodva a románok oldalára áll.

A december 1-jén valóban lezajlott gyulafehérvári román nagygyűlés Romániával való egyesülést kimondó határozata óta a szász politika már kényszerpályán mozgott. Különösen úgy, hogy a következő napon épp a szászok központjában, Nagyszebenben rendezkedett be a Iuliu Maniu irányítása alatt felálló erdélyi román

OROSZ LÁSZLÓ: „[...] LÉTÜNK ÖRÖK IDŐKRE A MAGYAR NEMZETÁLLAMHOZ VAN KÖTVE”

kormányzótanács. A szászok a románokkal november végén kezdték meg az egyeztetéseket: a taktikusan (semmitmondóan) előzékeny Maniu általánosságban jogosnak ítélte a szászok politikai igényeit, s a konkrét szász óhajok megfogalmazását kérte, hogy érdemben állást foglalhasson. 1918. december hava azzal telt, hogy a „Nationalrat” megfeszített munkával elkészítette a részletes szász politikai kívánságok alapos és terjedelmes – százoldalas – anyagát. Mindezt azonban már egyre fokozódó presszió alatt tette. A románok ugyanis egyre világosabban értésre adták, hogy nem nyújtható a végtelenségig a szászok nyilvános állásfoglalása. A további időhúzásnak végül egy egyértelmű román ultimátum – néven nevezhetjük: zsarolás – vetett véget. Mivel a románok a január folyamán Párizsban összeülő békekonferencián az általuk igényelt (s már megszállt) országrészek lakosságának egyetértő és demokratikusan legitimált állásfoglalását mindenképp prezentálni akarták, Maniu értésre adta, hogy a szászok csak akkor számíthatnak igényeik kedvező elbírálására, ha demonstratív módon a románok oldalára állnak, és ezt még a békekonferencia összeülése előtt megteszik.

Mindez egyértelmű helyzetet teremtett. 1919. január 8-án, Medgyesen sor került az elszakadást legitimálni hivatott szász nemzetgyűlésre. Az itt elfogadott nyilatkozatban azonban már szó sem esett a korábban fennhangoztatott igényekről/feltételekről. Ehelyett a szászság már csak *reményét* tudja megfogalmazni, egészen pontosan „[...] hangot ad annak a reményteljes óhajának, hogy a román nép és a román állam, melynek a szászság őseitől örökölt rátermettségét felajánlja, a szászokkal szemben mindvégig nemes és igazságos magatartást fog tanúsítani.”

A Felvidéken egy a közösségi-politikai öntudatát, s persze lélekszámát tekintve is jóval kevésbé masszív németajkú népesség várta az összeomlás következményeit. A Kiegészítés idején még Szepes vármegye több mint egyharmadát kitevő cipszer szászok aránya 1910-re kevesebb mint egynegyedre fogyatkozott; alig 40 ezer főt tett ki. Központjuk a még német többségű Késmárk volt, Lőcsét már régen elveszítették. A magyarsághoz való viszonyuk alapvetően pozitív volt, mentes az erdélyi szászok érdekérvényesítő konfliktusaitól. A Szepesség *hungarus* érzületű volt, s a többi felvidéki német településterületen (Pozsony környékén és a Garam mentén) sem ismerték a nemzetiségi torzszalkodásokat.

Október végére azonban a csehek területszerző aspirációi, a pontosan körül nem határolt „Szlovenszko” iránti igények épp e biztonság érzetét borították fel. Október 23-án a cipszer központ Késmárk városi tanácsa rendkívüli ülésén „azonnal és energikusan” állást foglalt „a cseh-szlovák törekvések ellenében”. A megye fontosabb városai – Poprád, Lőcse, Igló – követték a példáját. November 16-i rendkívüli közgyűlésén maga Szepes vármegye is tiltakozó határozatot fogadott el, mondván, „[...] minden kísérlet, amely vármegyénket az anyaországtól elszakítani akarná, csakis jogtalan erőszaknak minősíthető.” Az integritásvédő magatartás mögé felsorakozott a megye német nyelvű hetilapja, a *Karpathen-Post* is.

Bizonytalan helyzetükön a szepesi szászok önszerveződésük felgyorsításával

OROSZ LÁSZLÓ: „[...] LÉTÜNK ÖRÖK IDŐKRE
A MAGYAR NEMZETÁLLAMHOZ VAN KÖTVE”

próbáltak segíteni. November 18-án, Késmárk központtal létrehozták a „Németmagyarok Felsőmagyarországi Néptanácsát” (*Oberungarischer Volksrat der Deutsch-ungarn*), amely, mint a névválasztás is mutatja, „németmagyar” szellemiséget képviselt, a magukat németajkú magyarnak érző szepesi szászok integritásvédő tömörülése volt. Az alakuláskor elfogadott határozat szerint célkitűzésük a „feltétlen ragaszkodás a magyar államhoz”, ezért „a leghatározottabban tiltakoznak a magyar államtól való elszakítás ellen”, s egy idegen hatalom bárminemű beavatkozásával szemben „messzemenő ellenállást fognak kifejteni.”

Jászi Oszkár és Milan Hodža november legvégén kezdődő tárgyalása, már maga az egyezkedés ténye is, negatív visszhangot váltott ki a cipszerek között. A december 6-án megkötött Bartha-Hodža-egyezmény aztán egyértelművé tette a demarkációs vonalat, és ezzel a Szepesség hovatartozását. Sokan érezték úgy, hogy a magyar állam, Károlyi kormánya cserben hagyta őket, s hogy a hátuk mögött született megállapodás róluk, figyelmen kívül hagyva az önrendelkezés jogát. December 2-án a „Németmagyarok Felsőmagyarországi Néptanácsa” táviratban értesítette Károlyi miniszterelnököt „felháborodásáról”, amiért a Szepesség „tót impérium alá helyezése szóba kerülhetett”, és arról is, hogy amennyiben „a kormány nem tudná a Szepességet ezen törekvésekkel szemben megvédelmezni, egyidejűleg lépéseket tettünk bármilyen impériumtól független Szepesi Köztársaság proklamálására.”

A cseh területszerző előrenyomulása a Felvidéken, ahogyan a többi idegen megszállás alá került ország részben is, törvényszerűen vezetett oda, hogy a német közösségek szemében a területi integritás kilátástalan védelmezése helyett felértékelődött az autonómia-gondolat. Jelzésértékű volt, hogy az őszirózsás forradalmat követően a lokális német néptanácsok központi koordinálására Budapesten szerveződött két rivális országos német néptanács közül a Jakob Bleyer vezette integritásvédő tömörülést egyre több német településterület „ejtette”, s lépett át a Rudolf Brandsch féle másik, az autonómia igényével fellépő szervezetbe. Cipszer részről december 9-én került sor e kényszerű orientációváltás bejelentésére.

Ugyanezen a napon – 1918. december 9-én, Késmárkon – megtörtént a „Selbständige Zipser Republik” kikiáltása is. A valójában életképtelen, sokak által ope-rett- vagy kérészállamnak minősített alakulat mindössze 8 napig állott fenn, a cseh haderő december 17-i késmárki bevonulásával párhuzamosan összeomlott. (Szlovák interpretációban ténylegesen nem is jött létre, így „a megszálló csehszlovák hatalomnak nem is volt mit megszüntetnie”). A szepesi szászok hagyományos magyarbarát attitűdje azonban ezután sem változott: a két világháború közötti időszakban is állandó kooperációban álltak – világos ellenpólusaként az önérdékű romániai német politikálásnak – a csehszlovákiai magyar érdekvéviseléssel.

A Délvidék németjei számára saját érdekeik érvényesítése, ha lehet, még kilátástalanabb volt. A közismerten tarka etnikai arculatú Bánát (ahol a lakosság több mint harmada román, negyede német, ötöde szerb, hatoda magyar volt) az október 16-án kiadott – az osztrák birodalomfelet föderatív módon átszervezni

kívánó és ezért tartományi néptanácsok alakítására felhívó – császári manifesztum szellemében maga is aktivizálódott. Október 31-én megalakult a Bánáti Néptanács, melynek végrehajtó bizottságában minden nemzet képviselve volt: román, szerb, német, magyar és zsidó (!) tagok egyaránt helyet kaptak. A románok és szerbek – kiki a maga érvrendszere alapján – a terület egészét, osztatlanul maguknak követelték, így a néptanácsban való félszívű közreműködésük inkább az időnyerést szolgálta. A többiek azonban, akiket nem a területszerzés motivált, a közbiztonság fenntartását, a csatatérre válás elkerülését, főként pedig a térség egyben tartását tekintették prioritásnak. November 1-jén a temesvári városháza erkélyéről kikiáltották a Bánáti Köztársaságot, melynek elnöke egy német ember, a helyi szociáldemokrata Otto Roth lett. Kimondatlanul is nyilvánvaló volt a cél: akár egy nemzetek fölötti regionális identitás felélesztése segítségével, de elébe kell menni a terület szétszabdálásának.

A szerb csapatok már november folyamán (a románok némileg később) hozzákezdtek a terület megszállásához, kezdetben azonban – a fegyverszüneti egyezmény értelmében – a magyar polgári hatóságokat még nem távolították el. A térségben „kettős hatalom” alakult ki: a megszálló csapatok katonai ellenőrzése mellett a polgári igazgatás névleg az operettállam felügyelete alatt maradt még egy ideig, bár befolyása alig terjedt túl Temesváron. Valójában a magyar adminisztráció szétesésével párhuzamosan települési szintű néptanácsok, illetve az egyes népek időközben megalakult nemzeti tanácsai igyekeztek kontrollálni az eseményeket és minél jobb alkupozícióra szert tenni a majdani osztozkodás során. A német közösség szerepe is felértékelődött tehát, ezért a befolyási övezetüket kiterjeszteni akaró szerb és román megszálló erők, egymással versengve, fűt-fát ígérve keresték a sváb lakosság kegyeit. Ők azonban – eltekintve egy „deutschnational” érzületű vékony rétegtől – nemigen voltak kaphatók magyarelles megnyilvánulásokra.

Jól mutatja ezt a helyi németek önszerveződéseként november 3-án, Temesváron létrejött „Sváb Nemzeti Tanács” irányvonala. A Kaspar Muth által irányított *Schwabenrat* – a Bleyer-féle magyarbarát országos német néptanácsához csatlakozva – a szerbek újvidéki és a románok gyulafehérvári nagygyűléseihez hasonló nagy sváb „nemzetgyűlést” hirdetett december 8-ára, Temesvárra. Ezen Muth felolvasta a maga szerkesztette kiáltványt (*Schwäbisches Manifest*), mely alapelveként határozta meg a Délvidék bácskai és bánáti német településterületeinek szétszakíthatatlanságát, s népszavazást követelt a hovatartozás ügyében. E próbálkozás, mintegy „utolsó kísérlet” gyanánt, Magyarország számára kívánta megmenteni a területet, minthogy az oszthatatlanság elvét betartva aligha lehetett azt akár Romániához, akár a délszláv államhoz átcsatolni, egy referendum pedig csakis Magyarország esélyeit növelhette.

A *Schwabenrat*ban azonban jelen volt egy kisebbségi tömörülés is (az elmagyarosodás elleni harcban kitermelődött öntudatos német értelmiségi réteg, Johann Röser és Reinhold Heegn körül tömörülve), amely a megszálló csapatok előrenyomulása, a szerb és a román ígérettömeg, valamint Budapest félelmetes gyorsasággal tovatűnő helyi jelenléte folytán egyre erősödött a Muth-irányvonal

OROSZ LÁSZLÓ: „[...] LÉTÜNK ÖRÖK IDŐKRE
A MAGYAR NEMZETÁLLAMHOZ VAN KÖTVE”

ellenében. E szárny az erdélyi szász Brandsch pragmatikus politikáját követte: óvakodott az integritásvédő kijelentésektől, felkészíteni igyekezett a német lakosságot a realitásoknak megfelelően elkerülhetetlen felosztásra, s kontaktust keresett a szerb és román nemzeti tanácsokhoz, illetve azok anyaállamaihoz.

A két szárny között – saját sajtóorgánumaikban – heves küzdelem vette kezdetét, mely kifelé egyre inkább „magyarbarát kontra magyarellenes” leegyszerűsítést kapott. Érthető módon a magyarok rokonszenve mindvégig a Muth-szárnyat kísérte, mely még 1919 tavaszán, a román és szerb érdekszféra elválasztásáról folyó párizsi szakértői tárgyalások idején is „első számú” prioritásként jelölte meg a magyar alternatívát, azt, hogy (egy nem bolsevik) Magyarország keretében maradjanak. Erről a Temesvárra érkezett francia, angol és amerikai lap tudósítók is tájékoztatást kaptak. Időközben azonban a belső ellenzék is megszervezte magát, és 1919 márciusában létrehozta a *Deutsch-schwäbische Volkspartei*-t, mely a Bánát magyar kézen maradása ellenében foglalt állást. 1919 augusztus elején, amikor Temesvár román megszállás alá került, a városba összehívott hatalmas román népgyűlés követelte a Bánát egészének a román korona alá juttatását. Ezt látva augusztus 10-én a német pártalakulat is kinyilvánította határozatát ugyanerről, mégpedig az egész bánáti svábság nevében.

A korabeli román politika (utóbb a román történetírás is) nagy előszeretettel hivatkozott erre az aktusra, nem véve tudomást a széles sváb néptömegek és a másik sváb politikai tábor magyar orientációjáról. Muth még az eskü letételét is megtagadta a román alkotmányra, ezért „magyarón” társaival együtt 1919 szeptemberében letartóztatták és Fogarasra internálták. Szabadulása után az új körülmények között autonomista irányt vett föl, az általa létrehozott „Schwäbische Autonomiepartei” színeiben parlamenti mandátumot nyert (míg politikai ellenfelei elbuktak a választáson), s egészen a 30-as évek közepéig a romániai német közösség egyik vezéralakja maradt. Eközben a délszláv államhoz csatolt délvidéki német településtömbök (Stephan Kraft irányítása alatt) szintén megszerveződtek, és parlamenti képviselői birtokában, a korábbi magyar tradíciókkal végleg leszámolva, új államuk iránt lojális magatartást vettek fel.

A Kárpát-medence német közösségeinek útja tehát eltérő irányt vett. Magyarországon a nagyhatalmi döntés példátlan szigorát megemészteni képtelen, frusztrált hazai közvélemény minden felgyülemlett sérelmét és indulatát a csonka országterületen visszamaradt németeken vezette le, így a kisebbségi közösség vezetőjének, a mindvégig lojális és magyarbarát Bleyernek – önmagával is meghasonulva – komoly erőfeszítésébe tellett, hogy (amíg lehetett) fékezze saját, a német öntudatot a magyar patriotizmussal mind nehezebben összeegyeztetni tudó radikálisait. Az elszakított területek közül az elmagyarosodás terén leginkább előrehaladott szepesi szászok magyarbarátsága még jó ideig megmaradt, és a régi államkerethez való ragaszkodás náluk volt a legerősebb. Ennek ellenpólusát az erdélyi szász közösség képezte, akiknél (de náluk sem az elszakadás elemi erejű igényéből adódóan, hanem a kényszer

pragmatizmusa miatt) a leginkább zökkenőmentes volt az átmenet, s az új viszonyokhoz való önérdékű alkalmazkodás. A délvidéki svábokat – a két másik német tömb elég egyértelmű magatartásához képest – számos (belső illetve külső eredetű) törésvonal és érdekellentét polarizálta, s tette így meglehetősen bonyolulttá az átmenet iránti viszonyulást.

Abban viszont épp e két utóbbi (vagyis a román és a délszláv államhoz került) német tömb mutat hasonlóságot, hogy az új körülményekkel gyorsan megbékélve, a velük együtt kisebbségi sorsra jutott helyi magyar közösséggel politikailag nemigen akartak kooperálni, hanem kizárólag önérdékű politizálást folytattak, szemben a szepesiekkel, akik összehangolták törekvéseiket a felvidéki magyarok parlamenti érdekképviseletével. Ellenben mindhárom elszakított német közösségnek egyforma volt a helyzete abban a tekintetben, hogy új államaik anyanemzetei – már ameddig ez nem sértette kifejezetten az ő etnikai érdekeiket – alapvetően (s a magyarokhoz képest látványosan) kedvezményezett elbánásban részesítették őket. Részint azért, hogy ezzel is erodálják a korábbi érából megörökölt magyar pozíciókat és a hungarus érzületet, részint pedig azért, hogy az új államalakulatokban a német és magyar népelem egymásra találásának (és támaszkodásának) lehetőségét – a „divide et impera” jegyében – elvegyék. Helyzetük tehát, ha számos tekintetben valós sérelmeik voltak is, mindenképpen jobb volt, mint kisebbségi magyar társaiké. Ám ez még így sem volt összehasonlítható azzal a – valóban egyenrangú – státusszal, amelybe az összeomlást követően sorsuk rendezésére legtovább várakozni kényszerülő, s aztán Ausztria részeként egy németajkú anyanemzet tagjaként továbbélő nyugat-magyarországi németek kerültek. Ez azonban már egy másik, rövid összefoglalásunk keretein túlmutató történet.

Irodalom

- BALOGH F. András 1993, *Az erdélyi szász magyarságkép kialakulása*, Erdélyi Múzeum LV/3–4, 50–59.
- BELLÉR Béla 1981, *A magyarországi németek rövid története*, Budapest, Magvető
- BLEYER Jakab 1917, *A hazai németség*, Budapesti Szemle, 1917, 169. köt. 483. sz., 428–441.
- CZIRÁKI Zsuzsanna 2006, *Az erdélyi szászok története. Erdélyi szász irodalomtörténet*, Kozármisleny, Imedias
- FATA Márta 1994, *Bleyer Jakab nemzetiségi koncepciója és politikája (1917–1933)*, Regio, 1994/1, 175–190.
- FORBERGER Béla 1909, *A szepesi német elem pusztulásáról*, Igló, Ferencz ny.
- HAJDÚ Farkas-Zoltán 2006, *Telepes népség. Erdélyi szász olvasókönyv*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia
- HOCHBERGER, ERNST–SCHERER, ANTON–SPIEGEL-SCHMIDT, ANTON 1994, *Die Deutschen zwischen Karpaten und Krain*, München, Langen Müller (Studienbuchreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturtag; 4.)
- JAKABFFY Elemér–PÁLL György 1939, *A bánági magyarság húsz éve Romániában (1918–1928)*, Budapest, Studium [a sváb lakosságra vonatkozó gazdag adalékokkal]
- MIKÓ Imre 1944, *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika*, Minerva, Kolozsvár [Reprint kiadás: Budapest, Optimum, 1989.]

OROSZ LÁSZLÓ: „[...] LÉTÜNK ÖRÖK IDŐKRE A MAGYAR NEMZETÁLLAMHOZ VAN KÖTVE”

OROSZ László 2016, *A hazai svábok és a magyar integritás viszonyának kérdéséhez. Bleyer Jakab megnyilatkozásai a Neue Post című napilapban az I. világháború idején*, In szerk. UJVÁRY Gábor, VERITAS Évkönyv 2015, Budapest, Magyar Napló–VERITAS Történetkutató Intézet, 123–145.

OROSZ László (megj. alatt), *Az erdélyi szászok csatlakozása Nagy-Romániához: Medgyes, 1919. január 8.*, főszerk. GULYÁS László, *A trianoni békediktátum története hét kötetben, II. köt.*

PUKÁNSZKY Béla 1939, *Magyar–német szellem a Szepességen*, Egyetemes Philológiai Közöny 63, 25–35.

PUKÁNSZKY Béla 1940, *Német polgárság magyar földön*, Budapest, Franklin

ROTH, Harald 1993, *Der Deutsch-sächsische Nationalrat für Siebenbürgen' 1918/1919*, München, Südostdeutsches Kulturwerk

SEEWANN, Gerhard 2012, *A magyarországi németek története. I–II*, Budapest, Argumentum

SENZ, Ingomar 1977, *Die nationale Bewegung der ungarländischen Deutschen vor dem ersten Weltkrieg*, München, Oldenbourg

SZTANCS Gábor 2018, „Selbständige Zipser Republik”. *A szepességi németiség parciális mozgalma 1918 őszén*, Fórum, Társadalomtudományi Szemle, 2018/4, 21–41.

Szenvedő szerkezet – kép a kiállításból: menekültélet, vagonélet

Életképek egy társtalan eszme történetéből

Trianoni korváltás

Trianonról érdemes száz év múltán kétszer is megemlékezni, mert csak a második alkalomkor vetül elégséges fény kortárs magyar kárvallottjainak érzés- és gondolatvilágára. Az évforduló november hónapjának közepén az erdélyiek példája az új román államba való beilleszkedés indítékát és távlatos célját szemlélteti. Azokban a napokban érett meg az idő az első világháború után új fejlődésszakaszába lépő transzilvanizmus talán leggyakrabban emlegetett programszövegének a megírására. A *Kiáltó szó*. A *magyarság útja*. A *politikai aktivitás rendszere* háromrészes, 1921 elején Kolozsvárott megjelent röpiratot a szakmai köztudat is rendszerint az első rész szerzőjének, Kós Károlynak a nevével fémjelzi, jóllehet az építész-grafikus-író mondanivalója csak a másik két szerzőével együtt világosodik meg a szükséges mértékben. Kós szépirodalmi kisesszét írt öt oldalon, Zágoni István és Paál Árpád jogász-újságírók viszont külön-külön is jóval terjedelmesebb eszmetörténeti-politikai értekezést közöltek. Így a hangulatébresztő stíluseszközökkel megtűzdelt röpiratnyitó szöveg nevezte meg kellő érzékletességgel a politikai aktivitásra buzdító felhívás tárgyát – a transzilvanizmus koncepcionális magját, az erdélyi autonómiát –, amelyet a memorandum második és harmadik fejezete a területi alakzat állam- és jogelméleti távlatában taglalt.

A 48 nyomtatott oldalas mű keletkezésének az időzítését az a körülmény magyarázza, hogy a trianoni magyar békeszerződés nem 1920. június 4-i aláírásával lépett érvénybe. Az okmány ratifikációjának magyar törvényjavaslata 1920. október 26-án került a budapesti nemzetgyűlés elé, amely azt 1920. november 15-én harmadszori olvasásban is elfogadta. Akkoriban látott munkához a szerzőhármás. Tudomásul vették a történeti Magyarország bukását, miután ezt a tényt a magyar törvényhozás is kimondta. Budapest Kolozsvárról nézve is egyedül mérvadó legfelső tényezőként döntött: a „megcsonkított Magyarország mondta ki a szentenciát rólunk”, emlékeztette Kós jó előre az utókort is a röpirat első, *Kiáltó szó* című fejezetében, „[...] nem tehetek mást, elfogadom az ítéletét, mely akaratom és hitem ellenére fejemre olvastatott, kihirdtetett és végrehajtatott: Én rólatok, akiket erőszakkal leszakítottak rólam, lemondok.” A közjogság ilyen értelmezése az erdélyi magyarokat egyrészt eszmeileg a magyar aláíró fél oldalára vonta, másrészt látszólagosan felruházta őket a szabad határozathozatal illetékességével. Így elviselhetőbbé tette számukra az idegen szerzőségű s érdekeltsgű nemzetközi jogi döntés súlyát, a nemzeti önrendelkezési jogtól való megfosztottságukat. Kós 1920 végén addigi nagymagyar eszmeiségével egyfajta útelágazáshoz érkezett. Döntenie kellett: továbbra is passzívan ellenezze Nagy-Románia létrejöttét, avagy aktívan próbáljon az új államjogi helyzet kényszeréből magyar nemzeti hasznot csíholni. A második utat választotta. Cselekvéselvűségével a történelmi Magyarország felbom-

lása ellen még elzárkózóan tiltakozó transzilvanizmust ellenpontozta, elsősorban Reményik Sándor erdélyiségét, aki Végvári fedőnéven szitkot, átkot szórt a hódító hatalomra. Az *Erdély magyarjaihoz* 1918 őszén első versszaka így hangolt panaszra és csüggedtségre, önfeladásra és belenyugvásra, az 1920/1921-ig terjedő, helyenként bosszúvágytól hajtott, végváriasan dacos keserűségre: „Hadd jöjjön hát, minek jönni kell, / Idők lavináját ernyedt karok / Ha többé fel nem tartják! / De mi símuljunk össze, magyarok! / Kiáltó szó ha már nem lehattunk már: / Egy titkos társaság legyünk! / Kivándorolni, elbújdosni? Nem! / Mi innen nem megyünk!” Kós az élre biggyesztett jelmondatban *János evangéliuma* 1, 21–23-as fejezetéből eredeztette írásának a címét. A kiáltó szó összetett kifejezést azonban tartalmi üzenethordozóként az idézett legelső végvári versből kölcsönözte. Később derült ki, hogy egy ideig rejtély volt számára is Végvári kiléte, bár a szintén 1918-ben kelt és kézről kézre adott *Eredj, ha tudsz* című versét bibliájában hordta. 1920 végén viszont már az álnév mögött megismert Reményiknek jelezte röpiratával, hogy az övétől eltérő magatartásforma: a nyilvános cselekvés híve.

Kós az erdélyi magyar politikai aktivizmus mellett felvázolt még egy feladat-csomagot. Az együttműködés szándékával kitekintett az Erdélyt immár nem csak fegyverekkel elfoglaló új többségi államnemzetre. E szemléletbővülését azzal a beleérző történetfilozófiai tétellel alapozta meg négy hónappal Trianon után a *Napkelet* kolozsvári polgári radikális folyóiratban, miszerint a régió népcsoportjai a köztük feszülő ellentétek régmúlt időktől megkísérelt és ismételten sikeres enyhítésével létrehozták volna az erdélyi szellemet, amelyből kinőhet akár a magyar–román–szász tagoltságú önálló Erdély. Reményik 1920 végén, a szintén kolozsvári *Erdélyi Szemle* hasábjain a magyar nemzeten belüli elkülönülés elvtelen szándékával vádolta ezt a megszülető transzilvanista irányzatot. Kós éppen ezért hangsúlyozta röpiratfejezetében, hogy az erdélyi magyaroknak a románsággal kialakítandó kapcsolataikat egy alku során kell rendezniük, amely nekik kedvező esetben ellenszolgáltatást nyújt megbízható román állampolgárságukért: a nemzeti autonómiát. *A Kiáltó szó. A magyarság útja. A politikai aktivitás rendszere* különleges jelentősége abban rejlett, hogy az önrendelkezési jogtól megfosztottak nevében felvázolta a sérelmi helyzetből kivezető utat: rámutatott az önkormányzat igényének politikai erkölcsére. Ezzel hivatkozható alapot nyújtott az állampolgári megbízhatóságért járó ama minimum követeléséhez.

Megújítandó Erdély az ótranszilvanista előfutamban

Kós 1910/1911-től ápolta szűkebb hazájából, Kalotaszegből építkező önazonosságát. Aztán Ady Endre politikai publicisztikájának a hatására fokozatosan tági-totta kalotaszegiségét: az erdélyi önállóság történetileg áthagyományozódott jelen-ségét hasznos fogódnak vélte a magyar állam és társadalom megújításához. Ez a

késő dualizmuskori erdélyiség került új fejlődési pályára, amikor az első világháború végkifejlete kisodorta alóla eredetének helyszínét. Azelőtt Kós is a Magyar Királyság keleti részeinek gazdasági és kulturális fellendítéséért cikkezett.

Az ótranszilvanizmus a hanyatlásban látott Erdély pártfogójaként határozta meg magát. Gondolatiságában a birtokon belüli társtulajdonos afölötti elégedetlensége nyilvánult meg, hogy a birtok központi vezetése mellőzi a régiót az ország egyébként ígéretes modernizációjából. Programja a budapesti központosítás elleni tiltakozást, a birodalom belső központ–vidék viszályát tükrözte az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásáig.

E modern kori politikai erdélyiség legkorábbi szakaszában lépett színre Kolozsvárott a túlnyomórészt függetlenségpárti Erdélyi Szövetség, a mozgalom legjelentősebb szervezete, amelynek legfőbb irányítói gróf Bethlen István jogász, mezőgazdász és országos hírnevű politikus, Magyarország későbbi miniszterelnöke, valamint Apáthy István kolozsvári egyetemi tanár voltak. 1913 végétől a magyar főhatalom megerősítéséért, majd már csak fennmaradásáért küzdött, miközben főleg az állam berendezkedésének újjáalakítását ajánlotta, kívánta, követelte, a budapesti központosítás lazítását ösztönözve. 1918 őszén a saját államközponttal szemben világnézeti-pártpolitikai, a román nemzetiség irányában nemzetpolitikai indítékkal határolódott el. Árnyalatnyi különbséggel hasonló regionális öntudatosodásért szólt meg a világháború utolsó évében a Kolozsvárt megjelent Új Erdély folyóirat, lapjain az *Erdély Erdélyért* jelszóval.

Az ótranszilvanizmus végnapjaiban a nagymagyar nemzettudat válsága kétszeresen tetőződött be: az erdélyiség hangadó szóvivői egyfelől a budapesti kormány ellenzékeként védték a magyar birodalom egységét, másfelől el sem tudták képzelni, hogy az ország rendszerének megújítására hivatott erdélyi embereket a románok között is kereshetnék. Ezt a szűklátókörűséget egyrészt az okozta, hogy a román nemzetiségi mozgalmat a magyar függetlenségpártiak részéről mély bizalmatlanság övezte a századelőtől feltételezett vagy észlelt irredentizmusa miatt. Másrészt 1918 októberében az erdélyi Román Nemzeti Párt még az egységes magyar állam iránti hűségének bizonygatásával táplálta a Budapesten hamarosan kormányt alakító köztársasági körök jóhiszeműségét. Az 1918. november 13–14-i aradi magyar–román tárgyalások egyik fültanúja szerint a magyar küldöttségnek csak egy tagja érezte pontosan, ami aztán bekövetkezett: Apáthy István. Az 1918/1919 fordulóján rövid életű kolozsvári Kelet-Magyarországi Főkormánybiztosság elnöke – ebben a tisztségében a Károlyi-kormány utolsó erdélyi felhatalmazott képviselője – 1920. évi visszaemlékezéseiben megerősítette: 1918 novemberében, a kolozsvári forradalom kitörésekor, helyi román politikusok személyes közléseinek az alapján kezdett arra döbbseni, hogy az erdélyi románság vezetői valójában Magyarországtól elszakadni akarnak.

Elmulasztott eszmei fordulat az őszirózsás forradalomban

Az őszirózsás forradalom politikai hordozói ellenálltak Nagy-Magyarország felbomlásának. Pedig ekkor már csak Nagy-Románia kialakulása ellen léphettek volna fel. A nagymagyar igényt feláldozó, ugyanakkor a nagyromán kifejeletet is elvető elvi-elméleti állásfoglalás, véleménynyilvánítás lehetőségével viszont nem élt a *Keleti Svájc* elméletét kidolgozó, a területileg továbbra is egységesnek elképzelt Magyarország kantonizálását kezdeményező Jászi Oszkár sem. Gróf Károlyi Mihály kormányának nemzetiségügyi minisztere Erdélyt éppúgy nem látta államalakításra képesnek, mint Apáthy István kolozsvári főkormánybiztos. Így nem is mérlegelték a – magyar szempontból – köztes megoldást, Erdély, nem pedig Nagy-Magyarország helvétizálását. 1918 végéig nem észlelték elégséges mértékben a magyar államiság melletti Erdély képletének jeleit, amelyek a még csak regionális, tehát kisromán állami fennhatóságot követelő ellenfél oldalán haloványan ugyan, de még látszottak. Ennek a felszínes látletnek a mélyebb oka abban rejlett, hogy a kismagyar önrendelkezés viszont még nem körvonalazódott, kényszerből – és akár csak ha átmenetileg is, de – vállalható igényként. Az erdélyi köztársaság magyar jövőképe 1918 decemberében legfeljebb gondolatcsírákban jelent meg.

Gyárfás Elemér ezt néhány hónap múlva mulasztásnak érezhette. Az Erdélyi Szövetség 1917 nyarán Kis-Küküllő vármegyei főispánná kinevezett vezetőségi tagja, az összeomlás első heteiben a vármegyei Magyar Nemzeti Tanács elnöke, 1919 márciusában, a Magyarországi Tanácsköztársaság bolsevizmusának ellensúlyozására összeállította Az erdélyi három nemzet uniójának alapelvei című tervezetét, amellyel az önálló Erdély gondolata bevonult az erdélyi magyar politikai eszmetárba, eltávolodást jelezve az osztatlan magyar fennhatóság alapjáról a regionális szövetkezés irányába. Csakhogy az erdélyi román politika ekkor már saját nagyállamán belül képzelte el és tervezte a jövőjét, hathatós nemzetközi támogatással. Így Gyárfás sem szabadult ki az erdélyi gondolat képviselőjére immár egyre tartósabban jellemző lépéshátrányból. A román társadalom együttműködési ajánlattal megkeresett része ugyanis 1919/1920 körül elmozdult az 1918. december 1-i gyulafehérvári egyesülési határozatok idején még főként erdélyi azonosságtudatából a központosítandó román egységállam eszménye felé.

Miután megbukott a nagyromán állameszme első magyar ellentétele, a kantonizáltan egységes Magyarország elmélete, egy ideig még olyan magyar követelések fogalmazódtak meg, amelyekben saját szemszögből ha nem is a legjobb, de legalább jó megoldás rejlett. Ezek közül az önálló vagy autonóm Erdély képlete indította el a magyar nemzetpolitika 1918 végéig elmulasztott eszmei fordulatát, amely a trianoni magyar békeszerződés 1920. június 4-i aláírása után a politikai transzilvanizmus kezdeti szakaszában játszódott le. Kulcsmozzanatában az alternatíva – önmagát mintegy elnapolva – fokozatosan átlényegült egy kompromisszumba. A jövőbeni végkifejlet legszerencsésebb esetben ismét jó megoldással, egy ilyen vagy olyan alakzatú alternatíva visszatéréssel kecsegtetett. Kismagyar kitérővel megközelíteni egy

korszerűsített nagymagyar eszményt: e kettős igény szülte a transzilvanista egyezség-gondolatot, amely a Keleti Svájc illúzióját az Erdélyi Svájc víziójára váltotta fel.

Az 1918–1920. évi hatalmváltás a transzilvanizmust megfosztotta a magyar nemzetállami kerettől, amely hivatástudatát a századelőtől élte. Egyúttal azonban kitágította szemléletét. A mozgalom azontúl két nemzet és két állam felé tájékozódott a régióból, amelyről az 1910-es évektől használatos transzilvanizmus fogalommal elnevezte magát. Egyszer már megbukott, amikor a nemzetközi politika katonai és diplomáciai nyomására az Erdély fölé rendelt új nemzetállami központ, Bukarest felé fordult, megtartva Budapestet valóságos, de rendszerint titkos fő viszonyítási közegnek.

Kismagyar út két politikai központ között

Reményik Sándor az összeomlás hónapjaitól gazdag publicisztikai tevékenységet fejtett ki. Irodalompolitikáját a transzilvanizmus értelmezéséből bontotta ki gyakorló Végvári-korszakának lezárulta után is. Az *Erdélyi Szemle* utódlapjában, a szintén kolozsvári *Pásztortűz*ben közölt cikkeiben nemzeti töltetből igyekezett gyengíteni a regionális célkitűzést, tompítani az erdélyiség neki öncélúságot, a kismagyar út örök elfogadását sejtető élet. Ezzel a kimondatlan háttérfeltétellel tartozott az elsők közé az erdélyi magyar politikai és kulturális esszéirodalom azon neves művelőinek sorában, akik az évtized elejétől rendszeresen fejtegették az erdélyi öntudat témáját. A kolozsvári baloldali sajtó, a *Keleti Újság*, *Napkelet* és *Vasárnap* az állítólag magyar, román és szász alegységekből összeilleszthető erdélyi közösséget méltatta. A konzervatív szerzők pedig siettek tisztázni, hogy ha létezne is a regionális szövetség, benne az összmagyar nemzettudat csak színeződhetett, hatásának sugarát és erejét megtartva az első világháborút követő államjogi átalakulások ellenére. E pontosítás a magyar kormányzattal való világnézeti azonosulást fejezte ki, egyúttal elhatárolt a Budapestet egy ideig októbrista szellemben bíráló erdélyi magyar progresszív csoportosulástól.

Azt az egyezséget, amelyre Reményik 1920/1921 körül még nem volt hajlandó, Kós és eszmetársai a magyar politikai gondolkodásban addig elképzelhetetlen engedmény nyomán ajánlották fel a felelős román közegnek: a nagymagyar önrendelkezés helyébe a kismagyar, vagyis az erdélyi magyar önrendelkezést helyezték, amelyhez középtávon elméletileg hozzátársították a nemzeti autonómiákra tagolódo egész Erdély területi önkormányzatát. Így az ótranszilvanizmusból átvett regionális önállósulás programját új értelemmel töltötték fel, miközben mozgalmukat a tengelyén mindinkább délkelet felé fordították. Éppen ezért nem mondtak le arról a jogról, amelyet Párizsban megvontak tőlük, hanem eszmei átértelmezésével visszakanyarodtak hozzá: az önkormányzatot az önrendelkezés egyik alakjaként, vagy legalább első lépcsőjeként célozták meg, beleértve a magyar egységről és szabadságról meghozandó döntés lehetőségének a valamikori visszatértét is. Paál Árpád ugyanis

a közjogisággal nem csak a trianoni békeszerződés budapesti ratifikációjának tudomásulvétele mellett érvelt. Ugyanabban a szemléletben burkolta a békés határrevízió – korabeli magánlevelezésében ki is mondott – óhaját.

Amikor az első világháború győztesei 22 kelet-magyarországi vármegyét katonai és diplomáciai eszközökkel a Román Királysághoz csatoltak, a transzilvanizmus átalakult megörökölt szemléletek és kéretlen életkörülmények közötti határjárók ideológiájává. A történeti Erdély, Bánság, Kőrös-vidék és Máramaros, Nagy-Románia nyugati területszerzeményei, etnikai-kulturális sokszínűségükkel és az óromán királyságnál fejlettebb társadalmi-gazdasági szerkezetükkel éppúgy alkalmatlanok voltak a központosító egységesítésre, mint az osztrák–magyar dualizmusban. A transzilvanisták megoldási javaslataikat a több alakban értelmezhető autonómia elvére alapozták. Az önállósulás kívánalmát egy súlyos engedményre szorulva hangsúlyozták: Trianon után legelejétől nyilvános hitelességgel el kellett szakadniuk egykori magyar nemzetállami eszményeiktől. Megbízhatóságuk próbájából kellett kiválgatnia, hogy anyaországuktól való elcsatolásukat ideiglenesen fogadták-e el, vagy egy végtelen kismagyar külön út kezdeteként élték meg.

Kiteljesedő lépéshátrány: Erdély önállósításának a kudarca

A magyar békeszerződést a budapesti nemzetgyűlés említett 1920. november 15-i határozatának értelmében akkor cikkelyezték be a magyar törvénytarba, amikor az aláíró felek a francia külügyminisztériumban kicserélték ratifikációs okmányaikat. A trianoni döntés ezen a napon, 1921. július 26-án, a XXXIII. magyar törvénycikkkel vált érvényessé az aláíró és ratifikáló nemzetközi főhatalmak és hatalmak, valamint Magyarország között, ahol 1921. július 31-én emelkedett törvényerőre. Az pedig nem véletlen, hogy éppen azokban a hetekben intézményesült első ízben az erdélyi magyar kisebbségi politika mind progresszív, mind konzervatív oldalon: 1921 júniusában és júliusában megalakult a Magyar Néppárt és a Magyar Szövetség.

A két világháború közötti transzilvanizmus szószólói a történelmi Magyarország politikai-jogi valóságán nevelődtek. Aligha meglepő, hogy miután kényszerből áttértek a kismagyar útra, ezt nem nevezték sem öröknek, sem időlegesnek. Erdélyiségük Nagy-Románia polgáraivá vált magyar értelmiségiek, művészek irodalmi-kulturális programjaként egyszerre volt a régióban élő népek összetartozásának hitvallása, vonzalom az szülőföldhöz és művelődéspolitikai ügybuzgalom. Jellemghatározón egy politikai gondolat húzódott meg benne, amely az 1920-as évek elején az önálló Erdély megteremtését célozta meg.

Ebben a folyamatban az erdélyi magyar baloldalra hárult a Magyar Szövetséggel összehangolt kampányfeladat. A Magyar Néppárt párpolitikai koalícióba hívta a szintén szociális beállítottságú és az erdélyi szavazókat azonos jelszóval mozgósító Román Nemzeti Pártot, a nagytőke védelmében és az óromániai államszervezési szabvány jegyében kormányzó Nemzeti Liberális Párt legesélyesebb többségnemzeti

ellenzékét. Kós Károly, aki mindkét kisebbségi pártban vezető tisztséget vállalt, a nagy-romániai belpolitikán belül kialakítandó regionális ellenzéki összefogásban képzelte el az erdélyi mozgalom eszményi végeredményét. A föderalisztikus transzilvanizmus Erdély mind a román, mind a magyar államtól független területi autonómiáját és az egész régióra kiterjedő magyar–román–német szövetséget szorgalmazott a történeti erdélyi alkotmány eszmei mintáját felmutatva. Ez a hivatkozási alap alkalmatlan volt a többségi nemzet megnyerésére, mivel a kora újkori Erdélyi Fejedelemség oszmán fennhatóság alatti kisállamisága a román népességet nem vonta be külön politikai-társadalmi rendként a késő középkorból áthagyományozódott rendi egyezségek unio trium nationum képletébe.

Az 1920-as transzilvanizmusa mind jellegmeghatározó politikai, mind hozzádomult kulturális típusában a névadó terület vonzásköréből táplált önállóság, közelebről az önkormányzat előbb területi, majd kulturális-közigazgatási válfajának a kívánalmát nyilvánította ki. A középlatin revisio fogalom eredeti értelmében felülvizsgálatot igyekezett előidézni, de az adott történeti helyzetben nem az állam határainak újrajzolásáért, hanem hatalmának belső megosztásáért – és nem fegyvereset, hanem tárgyalásosat.

A román nemzeti liberálisok 1922-es elsőpró parlamenti választási győzelmét követően még erősödött a remény, hogy a Román Nemzeti Párt visszatér a területi autonómia elvére is nyitott, de időközben hivatalosan megkurtított 1918. december 1-jei gyulafehérvári határozatok alapjára. A magyar kezdeményezők a szövetségbe így belegondolták – az erdélyi, román, ellenzéki és baloldali mellett – az ötödik lételemet, nevezetesen a gyulafehérvári határozatok időszerűsítésében bizonyos fókig jelentkező kisromán szemléletet, az óromániai résztől elkülönülő erdélyi román nemzetet. Az elméleti síkon megrajzolt erdélyi szövetkezésben a legfontosabb társnemzetnek, a románnak, a maga egyközpontú államiságából kilépve kellett volna részt vennie. Ez a transzilvanizmus tehát kettős engedményhez kötötte a regionális politikai föderáció létrejöttét azáltal, hogy a kismagyar út mellé elképzelt – éppen Nagy-Románia megszületésének az idején – egy kisrománt is.

A *Kiáltó szó* szerzői – és eszmetársaik az ideológiai határvonalakon innen s túl – Nagy-Románia létrejöttét valójában a trianoni magyar békeszerződés 1920 őszi budapesti és 1921 nyári nemzetközi ratifikációján túl is azon az áron fogadták el, hogy Bukarest messzemenő területi önkormányzatot engedélyez Erdélynek. Ez a Magyar Néppártból felívelő erdélyiség 1921/1922-ben a Nagy-Románián belüli feltételes magyar integrációt ajánlotta fel, amellyel egyúttal azon igényét közvetítette, hogy a magyar politikai nemzettudatot átmentse az erdélyi kisállam társvezetésébe. Az erdélyi szövetség alkotórészei ugyanis nemcsak demokratikusan, hanem a pluralista politika- és társadalomszervezési alapelv jegyében jogi biztosítékok védelmében egymás mellett egyenrangúan működtek volna.

A mozgalom sajtóbeli hírverésében felhasználta az *Erdély Erdélyért* hangzatos jelszót, amelyet a világháború utolsó évében az erdélyi magyar szellemi élet Budapesttel szemben és saját öntudatosodásának a kidomborítására vetett be. Ugyanez a

mottó a Trianon utáni Erdély közéletének mind magyar, mind román térfelén terjedt – ezúttal Bukarest ellen, románul „Ardealul al ardelenilor” vagy „Ardealul pentru ardeleni” („Erdély az erdélyieké” vagy „Erdélyt az erdélyieknek”) alakba fordítva. Ezen a hullámhosszon kívánta a Magyar Néppárt a Paál Árpád által 1921/1922-ben leleményesen népkisebbségi nemzetnek nevezett képződményt a belpolitikai viták előterébe tolni.

A kisebbségiként is nemzeti alakulat a saját kolozsvári magyar nemzetgyűlésből felügyelt közigazgatási, jogi, gazdasági, művelődési és közrendészeti intézményeiben testesült volna meg, és az Öromániától valamennyire függetlenített szövetség tagjaként – a vágyalom publicisztikájában szintén nem részletezett módon – csatlakozott volna egy magyar részvételű kelet-közép-európai konföderációhoz. Az autonómia-mozgalom a regionális magyar társadalomnak és kultúrának, egyúttal magának a régióknak kereste a helyét a Duna-európai térségben. Az évtized közepén a páneurópai eszme jegyében ennél is szélesebb kontinentális nézőpontot nyitott magának. E külpolitikai tájékozódásával kialakított egy nemzetközi integrációs tervet, amelynek két iránya azonban a föderatív eszmék leáldozásának a korában nem számolható nemzetközi, de magyar nemzeti támogatással sem.

Az erdélyi föderáció már belpolitikai szintén is vágyalomnak bizonyult. Saját igényességébe bukott bele, miután a regionális együttműködésbe hívott többség nem volt arra hajlandó, hogy alig kivívott, győzelemittas nemzeti nagyrállamiságából áttérjen az erdélyi szövetségbe vezető kisromán pályára. A transzilvanista ábrándozásnak Nagy-Románia első, mindenféle belső hatalommegosztást és önkormányzatot kizáró 1923-as alkotmányának a kibocsátása vetett véget. Addigra beigazolódt az erdélyi magyar–román politikai együttműködés elutasítása a Román Nemzeti Párt részéről is, amely ugyan az alkotmány ellen szavazott, de már hozzáfogott saját regionalizmusának mérsékléséhez és országos értelmű átalakításához. Az erdélyi autonómia népszerűsítésének e belpolitikai veresége is hozzájárult transzilvanizmus típusváltásához. A decentralisztikus transzilvanizmus az Országos Magyar Párt befolyása alatt már csak kulturális és közigazgatási autonómiát sürgetett a magyar – és elvileg a többi romániai – kisebbség javára, szerte az országban, a bukaresti központosság enyhítése révén.

Az 1920 előtt fel nem ismert, most pedig elkésve élesztgetett erdélyi szövetkezés eshetőségének kudarcával ért végéhez az erdélyi hatalomváltás magyar politikai eszmetörténete. A kisebbségi pártosodás betetőzte a rövid, de mélyreható eszmei újratájékozódással terhelt politikai önszerveződést, amelynek szereplői megkísérelték bepótolni azt, amit a magyar nemzetpolitika 1918 őszen és telén nem végzett el. Ám a lépéshátrány, amely Gyárfás Elemér 1919-es Erdély-tervezetét esélytelenségre ítélte, nemcsak nem szűnt meg, hanem 1920 és 1922 között a következő fokon teljesedett ki. Hiszen a kisromán erdélyiség most már annyira sem volt megszólítható, mint 1918 végén. Az „Erdély az erdélyieké” jelszót román terjesztőik és értelmezőik nem az egész országrészre, hanem saját Erdélyükre vonatkoztatták. A transzilvanista mozgalom ilyen körülmények között ismét elkészt: éppen akkor rajzolta meg az

Erdélyi Svájc jövőképét, amikor a román politika társutasságra kiszemelt szárnya már elhagyta önmeghatározásának erdélyi talaját, hogy növelje hatalomátvételi esélyét a központosított egységállamban.

Hazából otthonba: a középút beszűkülése

Az 1920-as évek transzilvanizmusa nem tehetett szert békés megvalósítási eszközökre: elmélet maradt mind belpolitikai, mind külpolitikai vonatkozásában. S mivel így is feltételekhez kötődött, amelyeket a román oldal nem teljesített, felmerül a kérdés, hogy nemzedéke visszavonta-e, és ha igen, miképp vonta vissza a román politikai közegbe való feltételes magyar integráció ajánlatát. Erdély autonómiáját, illetve a magyar kisebbség nemzeti önkormányzatát a régió későbbi teljes függetlenítésének első lépéseként, netán a Magyarországgal való újraegyesítés közbülső szakaszaként, avagy tényleg Nagy-Románián belüli végállomásként képzelték el?

A húszas és a harmincas évek politikai erdélyisége a magyar nemzet és a román állam iránti együttes lojalitás kísérletével mintegy csapdát állított fel részben már a kortársak, és még inkább az utókor számára. Ahhoz nem fér kétség, hogy feldolgozta Nagy-Románia valóságát. Ám mindkét típusában kimutatható a magyar nemzeti érdekérvényesítés új lehetőségeinek a keresése a kismagyar úton. Eddig feltárt nyilvános vagy személyes, nyílt vagy burkolt megnyilatkozásokkal nem bizonyítható, hogy a mozgalom a nemzetközi diplomáciai helyzet megfelelő alakulásában bízva a határkiigazításra törekvő nagymagyar irányzat szolgálatába készült volna szegődni. Mégis, mérvadó alakjainak, köztük Paál Árpád és Reményik Sándor Trianon körüli időkből ismert felfogása arra utal, hogy rövidebb, hosszabb távon, valamilyen mértékben érintkezhetett a hivatalos magyar revizionizmussal.

A kutatás a transzilvanizmus valódi szándékainak feltárásához megvizsgálta, hogy a magyar kisebbség politikai stratégiái mennyiben voltak elutasítóak vagy alkalmazkodóak egyrészt a fasizmussal és a nemzetiszocializmussal, másrészt a román állammal szemben. A határváltoztatással kapcsolatos nézeteket 1931 és 1940 között egy három lépcsős folyamatban az óhajtól a reményen át egészen a revíziót meggyőződéssel váró fokig követte. A román nemzetállam ily módon történt, egyirányú elutasítását – másik alapkérdését fejtegetve – összekötötte egy szintűgy lépcsőzetes, de hasonulási magatartással: a fajelmélet erdélyi magyar befogadásával és elméleti alkalmazásával. Különösen Paál Árpád ideológiai radikalizálódásában talált fogódzókat ahhoz, hogy a magyar autonómia célkitűzéseiből az önálló társadalom- és kultúrafejlés mellett – részben helyett – kiemelje a nemzeti elszigetelődést. Ezzel a transzilvanizmus első utóéletében azonos határfokra állította a magyar regionális és nemzeti öntudatot.

Az elemzések egyik végeredménye azonban nem hagy kétséget afelől, hogy az etnikai-kulturális kizárólagosság erdélyi magyar megnyilvánulásait a kisebbségpolitika mozgásterének végzetes beszűkülése okozta abban a történetben, amelyet a

Párizs környéki rossz békekötések elindítottak, a nemzetállami eszmény még rosszabb gyakorlata pedig zsákutcába terelt. Így az egyezségkeresően szabadelvű erdélyiség az 1930-as években kiszorult a szélsőségessegekre hajló közvélemény gondolat-támponjtainak a sorából. A magyar és a román nemzetállam ádáz szembenállása közepette az erdélyi célok egyre inkább átminősültek magyar nemzeti célokká, miközben növekedni látszott az anyaországhoz való visszatérés esélye. A magyar politika budapesti központját pedig a revízió legfőbb célja a nemzetközi életben egyetlen ütőképes szövetséges, a harmadik német birodalom oldalára sodorta.

Paál Árpád sajátos módon vett részt ebben a folyamatban. Közvetlenül Trianon után, a kiáltó szavas röpirat társszerzőjeként, a polgári radikális baloldalhoz tartozott. Az erdélyi magyar érdekképviselet sikertelenségei és személyes viszonyai aztán a kisebbségpolitika jobbszárnyára hajtották. Autonómia-elméletének fő szempontját azonban már baloldali korszakában kidolgozta: az 1920-as évek elejétől használta az otthon-haza fogalompárost. Vele a magyar kisebbségek azon kívánságát fejezte ki, hogy a román államtól, amelynek létrejöttéhez nem járultak hozzá, olyan helyet követelhessenek maguknak az államon belül, amelyet a magukénak érezhetnek. Ebben a fogalmiságban is a magyar betagolódás feltételeessége fejeződött ki. Paál ahhoz, hogy elfogadjon az államot, a román haza területén a magyar otthon intézményét különítette el. Számára az otthon a haza legkisebb s legbensőségesebb közösségképző egységét jelentette, a kortárs tervezetekben vázolt székelyföldi önkormányzat alakjában. E tárgykörbe vágó elképzeléseit 1919-től vetette papírra s dolgozta ki éppen az 1930-as évek elején, mielőtt a nép és népiségre összpontosító világnézetébe befogadta a fasizmus és a nemzetiszocializmus fajelméletét is. Az önkormányzatiság eszméjével az etnocentrikus elzárkózás, egyben az államhatár feletti nemzeti összezáródás követelményét hirdette.

Hazától szülőföldig: a középút kitágulása

A korai 1920-as évek transzilvanizmusában két ellentétpár feszült egymásnak: egyrészt az ideológiai bal- és jobboldal, másrészt a regionális és a régió feletti mérce. Végül mindkettő feloldódott a nemzeti érdekekben, amely az ideológiai alapú tömörülésekből létrehozta az Országos Magyar Pártot. Reményik Sándor, aki eleinte a konzervatív oldalon vívta publicisztikai csatáit progresszív ellenlábasaival, a pártszervezők kérésére támogatta az egység gondolatot, amely kedvezett saját szemléletének. Erdélyiségében ugyanis a historizálás protestáns válfaja bontakozott ki Makkai Sándor és Ravasz László hatására.

Makkai a kolozsvári református teológia tanára s egyben igazgatója, az erdélyi református egyházkerület püspökhelyettes főjegyzője, 1926-tól püspöke, Bethlen Gábor korának fejedelmi Erdélyében a Magyar Királyság egykori feldarabolódását áthidaló öntevékenységgel kirívóan értékes példáit méltatta, amelyeket hasznosításra

ajánlott a román államkeretbe jutott magyar társadalom megszervezésekor. Az 1920-as évek elejétől egy évtizeden át hangoztatta a szociológiai értelemben *erdélyi*, szellemiségében *magyar* irodalom létjogosultságát. Reményik a *Pásztortűz* főszerkesztőjeként a Makkai-szemléletet népszerűsítette a magyar egyetemesség és magyar vidékiesség vélt vagy valódi ellentétének a feloldásakor. Amint 1920 végéről idézett kolozsvári publicisztikájában, úgy később sem eleve a transzilvanizmust, hanem a művészileg értéktelen és a nemzet számára haszontalan, provinciális válfaját utasította el. Természetlírájából nőtt ki *tájtranszilvanizmusa*, az erdélyi gondolat azon alakja, amely az államjogi tények fölötti összmagyar viszonylatban saját szerepkört alakított ki magának, ebből azonban még nem lépett át az összerdélyi keretbe. Az Áprily Lajossal és Tompa Lászlóval alkotott *erdélyi költőtriász* tagjaként azon a politikai üzenetű erkölcsi-esztétikai építményen munkálkodott, amelyet Kuncz Aladár 1928-ban és 1929-ben a budapesti *Nyugatban* és a kolozsvári *Erdélyi Helikonban* fejt majd ki az erdélyi hagyományból továbbélő folytonosságról, benne a magyarság, az erdélyiség és az európaiság új szövetségéről. Kuncz e regionális irodalmi önmeghatározást Reményik nyomán, majd vele kölcsönhatásban dolgozta ki. A tartalmi minőség szempontjával mindketten a magyar nemzetállamból való kivetettség érzését ellensúlyozták. Együttal óva intettek az akkoriban szervezkedő fiatal székely írók eltúlzott területi kötöttségétől – egy olyan beszűküléstől, amely lényegében megnyilvánult Paál Árpád későbbi munkásságában is.

Reményik szellemi fejlődésére jellemző, hogy az 1920-as évek közepétől vállalni kezdte – örökérvényűen vagy átmenetileg – a Trianon közvetlen árnyékában oly hevesen tagadott erdélyi magyar különállást, mégpedig a kor irodalmi szócsatáiban nyilvánosan is. Makkai Sándor erdélyi püspök 1927-ben megjelent Ady-könyvének sajtóvitája, majd, rá egy évre, a Ravasz László magyarországi püspök elindította *schisma-pör* egyszerre két – egymással összefonódó – vizállyról szóló, egy világnézetiről, és egy nemzetpolitikairól: egyfelől irodalmi modernséget és konzervativizmust, másfelől erdélyi és összmagyar öntudatot ütköztetett. A magyar irodalom kettészakadásának a veszélyét az Erdélyben erőteljes és Makkai által nagyra értékelt Ady-hatás látszott jelezni, miközben Magyarországon a *Nyugat* és a Kisfaludy Társaság versengett az új és a régi hagyományok létjogosultságáért és helyes rangsorlásáért. Reményik mindkét konfliktusszinten megszólalt. Azt gondolta, hogy a magyarországi megosztottság átterjedése döntő romlást idézne elő a kisebbség szellemi életének mind világnézeti, mind nemzetpolitikai légkörében. Véleményét az 1918–1920 körül saját kritikáiban még elutasított Ady jelentőségének újraértelmezésével csiszolta úgy tovább, hogy saját erdélyiségét kiemelte a korábbi nemzeti sértődöttségéből és a humanista szabadelvűség felé irányította. De ahogy Kuncz, egyelőre ő sem nyitotta meg transzilvanizmusát egész Erdély felé. Az 1930-as években azonban már ilyen módon bővítette szemléletét, két pályatársához viszonyulva: Kós Károlyhoz közeledve és Makkai Sándortól eltávolodva.

Reményiket még *Végvári* korszakában súlyosan megterhelte kettős hivatá-

sa, egyrészt Nagy-Románia létrejöttét elrejtőzve szidalmazó politikai ellenállóként, másrészt Istent és saját természetelményeit megverselő művészként. Belső eszmei világának tisztulása legkésőbb jó egy évtizeddel később hozta meg első érett gyümölcsét. 1933 márciusában kelt válasza a vélhetően önmagához is intézett *Miért hallgatott el Végvári?* kérdésre, benne ezekkel a sorokkal: „Elhallgatott, – mert visszas valami: / Daltalan szívvel tovább dallani. / Elhallgatott, mert új parancsok jöttek, / Új rendelete az otthoni rögnek. / [...] A sors kiáltott: válasszatok hát: / A szülőföldet-e, vagy a hazát?”

Nem itt fogalmazta meg első ízben a szülőföld és a haza kényszerű kettősségét. Végváriként 1920-ban leírta: a haza elveszett. Aztán megkészserezte a motívumot, hogy az egyik részeeleme pótolja az elveszett másikat. A *Miért hallgatott el Végvári?*-t 1935-ben a *Romon virág* kötetének *Ahogy lehet* című ciklusába illesztette. Ekkor a szülőföld már az erdélyi realizmus útjára hívta, amelyet a ciklus címadó versében a Karsztok szirt-sivatagában jelölt ki, lelki szemeivel „liliputi termőföldeket” látogatva, ahol „a Karsztok boldogtalan magvetője”, ez a „földművelés madárijesztője”, a „kis humuszt mégis szereti” és ezért „kőkerítéssel keríti”, ahol a magyar kisebbség „Fogcsikorgató türelemmel, / Összeszorított szájjal” nézi s éli át, amint „Hordozzuk, testvéreim, ezt a hordhatatlan, / Kínszenvedést virágzó életet, / Ahogy lehet...”

Reményik az 1930-as évek elejétől saját erdélyiségét nem az addig magyar főirányú felfogásának elmélyítésével, hanem kiegészítésével: egész Erdélyre való óvatos kiterjesztésével fejlesztette tovább. Új közéleti viszonyulásmódját Kós Károly *Erdély. Kultúrtörténeti vázlat* (1929) és *Kalotaszeg* (1932) című munkáinak elismelő bírálataival jelezte az *Erdélyi Helikon*ban. A kósi transzilvanizmus évek során erősödő befogadásával megkísérelte egybesimítani vagy legalább összeilleszteni a tájtranszilvanizmust és az országtranszilvanizmust. Az eszme ezen aláramlatait az egység gondolat fő iránya különböztette meg egymástól a kortárs szépíró-filológus, Szabédi László 1937-es, mélyenszántó elemzése szerint: a tájtranszilvanizmus összmagyar, az országtranszilvanizmus összerdélyi képletben tükröződött.

Az *Ahogy lehet* a két évvel későbbi *Nem lehet*-vitában a Magyarországra repatriált Makkai Sándort arra indította, hogy ellenprogramjának a tagadó alakú vezércímet adja. A vita 1937-ben a nyilvánosság előtt arról szólt, hogy a kisebbségi lét erkölcsileg vállalhatatlan-e, amint Makkai állította, vagy – Reményik megállapítása szerint – életszerűen komor valóság, amely lehetőségeket is tartogat. Ideológiai pengéváltásuk mélyebb háttérben ott rejtett a területi problémával összefüggő kérdés, hogy az erdélyiség hathat-e integráló tényezőként kisebbségi és többségi magyarok között, ha nem törekszik egyben a nagymagyar államiság teljes vagy részleges visszaállítására is? És ha nem hathat, akkor megeleghedhet-e a revízió békés változatával?

Reményik a vitában közvetetten válaszolt: haza – szülőföld fogalom párosának a jegyében megkülönböztette az államot a nemzettől. Költészetével pedig a Makkai Sándoréval és Paál Árpádéval ellentétes úton járt, amelyen korábbi nemzeti radikalizmusát meghaladva a regionális humanizmus felé haladt. Líraelméletének alaptételével a szépség és az erkölcs egységét feltételezte. A nemzeti kultúra életreva-

lóságának az érdekében, tehát éppen magyar konzervativizmusában utasította el a vérségi jegyekkel való bármilyen érvelést. Publicisztikájában is a hitleri német birodalom ellen foglalt állást.

Az ótranszilvanizmus visszatérése a megkétszereződött Erdélyben

Ha Trianonra következően a magyar területi identitás az etnikai fölé erősödött, majd – első utóéletében – hozzá idomult, akkor az 1940. évi második bécsi döntéssel beteljesült veresége az etnikával szemben – tömöríthető nem alaptalanul, de kiegészíthetően a transzilvanizmus *második*, 1945-ig tartó utóéletébe átnyúló elemzés egyik előfeltevése. A fontos toldalék összefügg a magyar nemzetállam újraegyesítésének a részlegességével, amely az egész régiót átfogó erdélyi gondolatot fellazíthatta, de tovább éltethette is. Mindenképp meghosszabbította a transzilvanizmus utóéletét, mivel megkétszerezte a régiót, ezzel a közvetlenül fölé helyezett hatalmat is.

Reményik 1940. augusztus 30-a után is megkülönböztette az államot a nemzettől, vagyis a hazát a szülőföldtől. És mint húsz évvel azelőtt, ismét a szülőföldet választotta – ezúttal azonban egykori saját – és a mostani, Észak- meg Kelet-Erdélyre, a Székelyföldre kiterjeszkedő magyar államhatalom – harciassága nélkül. Így nem a területpolitikai és államjogi revízió elvi indokoltságát vonta kétségbe, hanem elsősorban Erdély kettészakítását panaszolta el. De ezzel szükségképpen az egész régió Nagy-Magyarországhoz való visszatérését kívánta-e? Vagy hajlandó lett volna Erdélyt *mint országot* elképzelni, miután addigra jelentős mértékben azonosult a kósi országtranszilvanizmussal? A politikai erdélyiség Észak-Erdély 1940. évi visszacsatolásával csak félig valósította meg célját, ha eredeti mélyebb szándéka a nagynemzeti revízióra irányult. Még annyit sem ért el, ha jövőképeben Erdély regionális kisállamként szerepelt: ha végső rendeltetését – mint az 1920-as évek első felében – ismét mind a magyar, mind a román egységállamiság meghaladásában, a magyar érdeken is kismemzeti megoldás kialakításában, az összerdélyi politikai együttműködés meghonosításában látta. De az 1940-es évek első felében a magyar szupremácia megőrzésének és a szintén visszacsatolandó Dél-Erdélyre való kiterjesztésének törekvése kimutatható nacionalista jellegben is.

Paál Árpád az Erdélyi Párt magyar országgyűlésbe behívott képviselőjeként a nemzetpolitika etnocentrista irányát követte. A szellemi életben viszont az *Erdélyi Helikon* és köre nyíltan síkra szállt az egész terület elkülöníthető egységéért és tiszteletben tartandó etnikai-kulturális sokszínűségéért. A kolozsvári *Termés* folyóirat 1943-ban ankétot rendezett az erdélyiségről, rákérdezve, hogy időszerű-e a három kultúra regionális összetartozásának az eszméje a fegyverroptató nacionalizmusok korában – a megszólított Kós Károly pedig a saját országtranszilvanizmusától nem tágtva igenlően válaszolt. Makkai Sándor az újabb magyar háborús vere-

ség előestéjén megfordult a regionális öntudatosságtól a nemzeti öncélúságig vezető útján és szemléletében visszatért a nagy hazából a kis szülőföldre, amint az önálló erdélyi állam kívánalmáról írott 1945. évi magánemlékirata tanúsítja. Egy évvel korábban szövegezte meg Bajcsy-Zsilinszky Endre politikus, újságíró a maga elképzelését az újraegyesített Magyarországon belül önkormányzati szerkezetű Erdélyről, 1944 szeptembere és 1945 márciusa között pedig észak-erdélyi autonómia-tervek keletkeztek. E példákból kitetszik, hogy a világháború végén a kettéosztott régió egyesítésének a gondolata megfogantatott kismemzeti vagy nagymemzeti, azaz regionalista vagy revizionista változatban is, illetve hogy a kismemzeti-regionalista elv alakot ölthetett az összerdélyinél szűkebb módozatban is. Tehát az *utótranszilvanizmus*ban visszatért az eszme legkorábbi változata, az Erdély önállósítását egykor magyar állami keretben szorgalmazó ótranszilvanizmus is.

Az 51 évesen elhunyt Reményik Sándornak nem adatott meg, hogy tusakodásait a magyar hazával és az erdélyi szülőfölddel a visszatért ország részben – megnövekedett érvényesülési lehetőségeivel, de új kétségeinek nehezkéivel – folytassa és lezárja. Az eszmetörténeti kutatás ezért nem állhat meg személyes példájánál. A második bécsi döntésre következett kis magyar világ néhány évében az irodalmi életre is kiterjedő filológiai aprómunkával ajánlatos feltárni a Reményik-minták egyéni és intézményi kifejeződéseit. Ezek az erdélyi tépelődések aztán egy összképbe kerülnének a második világháborús Magyarország annak idején magabiztosnak láttatott nemzeti újjáépítésének történeti nyomaival.

A magányos eszme tapasztalat- és hatástörténeti tanulságairól

A valamelyik nemzetállamhoz csatoltan autonóm vagy függetlenített és föderalizált régió eszméje a párizsi békeszerződések 1947. februári aláírásáig követhető nyomon, addig, amíg Erdély a Szovjetunió döntő befolyására visszakerült a trianoni román határon belülré, megint egyetlen és ismét egységesítő-központosító hatalom alá. Így az erdélyi önazonosságok újabb vereséget szenvedtek a nemzeti azonosulásokkal szemben, mégpedig ezúttal egy teljeset, mi több, kétszereset. A *revízió* vagy *autonómia* alternatíváinak a képlete felbomlott a sem revízió, sem autonómia kettős kudarcában.

A transzilvanizmus azután jó két évtizedig eltűnt a politikai, a tudományos és a közéleti eszmecekeréből. Majd mintegy önmaga tagadásának a célzatával tért vissza előbb a romániai magyar értelmiségi közvéleménybe. Az 1960-as években az erdélyi magyar szellemi élet polgári hagyományaival elsősorban azért kezdett rendszeresebben szembenézni, hogy azokat haladóra csupaszítva egy olyan kisebbségi ideológia időszerű szolgálatába állítsa, amely létjogosultságát a román állam iránti feltétlen elkötelezettségből szerzi. A romániaiság ezen igyekezet szüleményeként volt hivatott ellentételezni mindennemű erdélyiséget. Amikor az 1970-es évek folyamán

időszakosan enyhült a román szocialista állampárti tudománypolitika szorítása, a romániai magyar újság- és szakírás a transzilvanizmus egykori politikai kulcselemeinek mellőzésével – és a magyarországi irodalomtörténet-írás közreműködésével – alakította ki az erdélyiségről több helyütt ma is kizárólagosan irodalmi-esztétikai értelemben élő képet. Ennek az egyoldalúságnak kívánt véget vetni a Ceaușescu-rendszer legsötétebb, 1980-as éveiben rejtőzködve beindult neo-transzilvanista eszmecsere, amely nem elsősorban a transzilvanizmus történeti tárgyát vizsgálta, hanem a saját kisebbségi létet értelmezte.

Ez a diskurzus az 1989/1990-es politikai fordulat után az erdélyi magyar közéleti esszé, napi politikai zszurnalizmus és elméleti politológia mezsgyéjén immár nyilvánosan folytatódott és zajlik időnként napjainkban is azon célból, hogy körvonalazzon egy megteremtendő politikai jelenséget. A közelmúlt magyar neo-transzilvanizmusa mintegy átvedlik kutató közezből kutatott tárggyá, hiszen ő maga viszonyul egyfelől a román állam egészéhez és politikai rendszeréhez, másfelől a magyar anyaország köré képzelt kulturális össznemzethez, ő maga bizonygatja lojalitását mindkét irányban. Ezzel megismétli a két világháború közötti transzilvanizmus egyik alapműveletét, miközben a történeti példatárban eszmei útjelzőket keres mindazok számára, akik a mai Románia decentralizációjának meg regionalizálódásának a szükségességét bizonygatják, annak esélyeit latolgatják, nem egyszer a székelyföldi autonómia kérdéskörében.

A magyar és a román nemzet államközpontjai közé szorult erdélyi mozgalom száz évvel ezelőtt, felívelésének legelső szakaszában, magyar térfélen, majd román uralom alatt az egység a sokféleségben kompromisszumára törekedett. Miután a dualizmus kori Magyarországon eredménytelenül végződtek reformkísérletei, külső tényezők – akarata ellenére – kismagyar útra sodorták. Történetének e két alapmozzanata autonomista eszmeiségét a politikai töltet és a magyar nemzeti vetület fényébe helyezi. Politikai ideológiaként a magyar nemzeti és regionális öntudat feszült-ségteljes viszonyát hordozta akkor is, amikor már az újonnan megalakult román állam keretében egyrészt a magyar kisebbségi jogok megszerzéséért és biztosításáért lépett fel, másrészt – a dualizmus kori Budapest-bíráló ótranszilvanizmus módjára – modernizációelméleti távlatban is szembehelyezkedett a bukaresti államközponttal.

A transzilvanizmus a rendszerreform és a kisebbségvédelem célkitűzéseinek az egybefonódásából nyerte azon legsajátosabb ismertetőjegyét, amely alapvetően megkülönböztette a korabeli erdélyi román regionalizmustól. Korán bebizonyosodott, hogy a román nemzetrészt is képviselő erdélyi embertípus, amely kiharcolja, illetve jóváhagyja a magyar, a román és a német önkormányzatok regionális kisállammá való közös önállósulását, nem létezett, és meg sem születhetett. Így a transzilvanizmus már az 1920-as évek során magára maradt Erdély eszmei talaján. Ebből a magányából a második bécsi döntés utáni részleges és időleges magyarországi visszacsatolás éveiben sem tudott kitörni. 1990 óta pedig keresi, de nem találja Erdélyben régiópolitikai szövetségeseit.

A transzilvanizmus tartós magányát az okozta, hogy a nagymagyar előtörté-

netére következő kismagyar fejlődési szakaszában tulajdonképpen két közmegegyezé-
ses regionalizációt feltételezett: magyar oldalon a magyar nemzettudatét, román
oldalon a román nemzetállamét. A 20. századi magyar és román történelem, illetve
magyar–román viszony egyik feltételt sem biztosította, és ez, kellő józansággal meg-
ítélve, középtávon a 21. században sem várható. Ennek ellenére, a központi nemzet itt
is, ott is szüntelenül erőteljes befolyási övezetében, legalább két hasznos tanulsággal
szolgál az erdélyi gondolat. Az általánosabb szerint egy eszme nem tartalmi igényes-
sége, hanem társtalansága révén válik utópiává: bármennyire értékes, bukásra van
ítélve, ha csak megalkotója képviseli. A társkeresés parancsából pedig az a szűkebb
körű üzenet olvasható ki, hogy a területi és a nemzeti öntudat némelykor párharcba
hajló erőpróbája a magyar–magyar kapcsolatokban is egyezséges megoldást indokol
a központosított nemzettudat egészséges meghaladásáért. Amiből nehéz nem arra
következtetni, hogy a transzilvanizmus száz évnél is hosszabb tapasztalattörténete
az erdélyi gondolatot akkor is mérlegelésre ajánlja, ha a jövő nemzedékek cse-
lekvésprogramjában az önálló Erdély olyan nem átmeneti, hanem végleges képződ-
ményként jelenik meg, amely összhangteremtő erőként akar és tud hatni az összma-
gyarság irányában is.

Szenvedő szerkezet – kiállításrészlet: a trianoni béke utáni idők szimbólumává
vált vagonlakás – a marhavagon több tízezer, az anyagországba érkező menekült
embernek, családnak lakhelye volt hónapokon, sőt, akár éveken át
(Ujváry Gábor felvétele)

BORDÁS SÁNDOR: TÖRTÉNELMI TRAUMÁINK, LELKI ÖRÖKSÉGEINK, KEZELÉSI LEHETŐSÉGEK

A Kodolányi János Főiskolán (ma Kodolányi János Egyetem) 2012–2015 között valósítottunk meg egy kutatást, azzal a céllal, hogy megvizsgáljuk: feldolgoztuk-e a történelemben elszenvedett nagyobb traumáinkat vagy sem, és ha nem, akkor milyen kezelési módokat lehetne alkalmazni a fennmaradtak kezelésére. Hat történelmi trauma kutatását tartottuk fontosnak a tervezés kapcsán, nevezetesen: a tatárjárást, a török hódoltságot, az 1848-as forradalmat, az 1920-as trianoni döntést, a második világháború utáni kommunista diktatúra létrejöttét, valamint az 1956-os forradalmat. A holokauszt kutatását nem terveztük, egyrészt mivel számtalan korábbi kutatás szólt már erről a magyarságot is érintő történelmi traumáról, másrészt jelentősen átszövi a mai aktuálpolitikát, amellyel nem kívántunk foglalkozni. Viszont utólag úgy látjuk, hogy a vizsgált traumák összehasonlításában érdemes lenne elemezni, ezért, a későbbiekben a holokauszt kutatására is szándékunk van visszatérni. Felvetődött, hogy az 1989-es rendszerváltást traumaként kezeljük-e, hiszen vannak társadalmi rétegek, melyeknek 1989 traumát, lecsúszást, elszegényedést jelentett. Tekintettel a célcsoportra, amely kifejezetten véleményformálókból állt, valószínű nem lett volna objektív a kapott eredmény, hiszen ők 1989-re feltehetően nem traumaként tekintenek, más lett volna a helyzet pl. rétegezett mintavételű célcsoport esetében.

A kérdőíves felmérést interjúk felvétele is követte, ahol a történelmi traumáinkra vonatkozó válaszok nagymértékben megegyeztek a kérdőív eredményeinek válaszaival.

A kiértékelésnél szembevetendő az egyes, meg nem válaszolt kérdések viszonylag magas arányszáma, annak ellenére, hogy kérdőívünk anonim jellegű volt. Ez az arány a válaszadók által „kényesnek” vélt kérdéseknél egyharmad fölé is emelkedett, például a politikai beállítottság kérdésében. De a válaszadók több mint 20%-a nem felelt azokra a kérdésekre, hogy vallásos-e, melyik felekezethez tartozik, és hisz-e Istenben? Nagyfokú bizalmatlanságnak foghatjuk fel ezt az eredményt, amelynek gyökerei a második világháború után létrejött kommunista diktatúra és az 1956-os forradalmat követő sötét időszaknak az eredménye, ahol a másként gondolkodók komoly üldöztetésnek voltak kitéve. A történelmi emlékezet – a szocializációs folyamatoknak köszönhetően – a kommunikációs rendszereken és narratívákon keresztül a kultúra történelmi eseményeit, traumáit generációkon keresztül továbbviszi, és megjeleníti a jelenben (Halbwachs, 2000). Ez a bizalmatlanság Fukuyama felfogásában a társadalmi tőke hiányát jelenti, mivel – véleménye szerint – egy társadalomban a társadalmi tőke nagysága egyenlő a társadalomban kialakult bizalom nagyságával (Fukuyama, 2007). Ez a magas bizalmatlanság azért is hordoz komoly veszélyt, mert a magyar társadalom véleményformálóra jellemző. A határon túli magyar véleményformálók 30%-a nem válaszolt a politikai hovatartozás kérdésére, ami többnyire megegyezik a magyarországi minta válaszaival, ugyanakkor a többi kérdésben jóval nyitottabbak, tehát nagyobb bizalommal rendelkeznek a helyzettel kapcsolatban. A határon túli magyarok válaszaiból nagyobb bizalmatlansági tényezőre számított a kutató, főleg a történelmi hányattatásaik miatt, különösen a triano-

BORDÁS SÁNDOR: TÖRTÉNELMI TRAUMÁINK, LELKI ÖRÖKSÉGEINK,
KEZELÉSI LEHETŐSÉGEK

ni döntés óta. Szerencsére nem ezt az eredményt kaptuk, ami mögött komoly pozitív elvárások lehetnek a magyar nemzet jövőjét illetően.

Hofstede (2008) dimenziókra vonatkozó indexei sok információt hordoznak a magyar kultúrára vonatkozóan. Első helyen a bizonytalanság kerülésének indexe áll (UAI). A magyarországi mintából látjuk, hogy a kultúra tagjai komoly fenyegetettséget éreznek a bizonytalan, az ismeretlen, az új helyzetek létrejöttékor, melyekre súlyos stresszel reagálnak, mivel ezek a helyzetek számukra erős fenyegetettséget jelentenek. Sajnos ezt erősítik meg a pszichoszomatikus megbetegedések következtében kialakult halálokok, hiszen régen vezet Magyarország a szív- és érrendszeri megbetegedések, valamint a daganatos megbetegedések következtében kialakult halálokok miatt (Kopp–Kovács, 2006). A határon túli magyar mintát érintően ez az index a második helyen van, ami a fenti állítások esetén, főleg a szlovákiai magyarok esetében, teljes mértékben bizonyított (Bordás–Lisznyai, 2007). Itt megint egy olyan jelenséggel találkozunk, ami a kommunista diktatúra és az 1956 utáni sötét időszaknak tudható be, nevezetesen azzal az akkor érvényesülő (és a széles néprétegre kiterjesztett) elvvel, miszerint: ne változtass, ne légy önálló, mi adunk neked munkát, lakást, kenyeret, ennek fejében azt teszed, amit mi mondunk. 1989 után a fenti szólamnak a fordítottja jött, amihez nagyon sokan nem voltak képesek alkalmazkodni.

A dimenziókat érintően második helyen az individualizmus – kollektívizmus (IDV) áll. Ennek alapján, a magyar társadalom, jelentős mértékben individualista. A dimenzió jelentőségét *A magyar kultúra történelmi traumái* (Bordás, 2020) című kötetben bővebben kifejtettük, itt csak azt állapítjuk meg, hogy 1989 után a magyar kultúra mind jobban kezdi visszaszerezni azt az egészséges individualizmusát, amely a dualizmus korától a második világháborút követő kommunista diktatúra létrejöttéig tartott, majd az erőszakos kollektívizálódás visszakényszerítette egy alacsonyabb fejlettségi szintre. Ennek negatív eredményeit láttuk a magas öngyilkossági mutatókban is, melyek mára már visszaszorulóban vannak, és Magyarország a 12. helyre került (WHO, 2018).

A harmadik helyre Hofstede dimenzióinál a férfiasság kontra nőiesség (MAS) került, s ennek alapján kifejezetten maszkulin a magyarországi társadalom. A Hofstede Központ Magyarországot a maszkulinitás területén első vagy második helyen méri Európában. Az eltérést a mi eredményeinktől valószínű a mi célcsoportunk adja, mivel mi véleményformálókkal dolgoztunk, ők pedig rétegzett mintavétellel. Ahogy fentebb fogalmaztunk, a maszkulin társadalmakban a konfliktuskezelési programokat kell forszírozni, így Magyarországon is oktatási programként kell beépíteni a középiskolák, az egyetemek tananyagába a konfliktuselméleteket, konfliktuskezelési technikákat. Fontosnak tartanánk a politikai életben több nő jelenlétét, hiszen a feminin társadalmakban a konfliktuskezelési stratégiáknál a győztes-győztes helyzet kerül preferálásra, nem pedig a győztes-vesztes helyzet, amely újratermeli a konfliktust.

A történelmi traumák megítélésében kiemelkedő helyet kap szinte mind a

BORDÁS SÁNDOR: TÖRTÉNELMI TRAUMÁINK, LELKI ÖRÖKSÉGEINK,
KEZELÉSI LEHETŐSÉGEK

nyolc esetben a trianoni békeszerződés, sok tekintetben ezt követi a második világháború után kialakult kommunista diktatúra, majd az 1956-os forradalom leverése. Ezekben az esetekben az a gondolatmenet, hogy a régebben történt dolgokra kevésbé emlékezünk, mint a későbbi történetekre, nem igazolódott be, hiszen a magyar kultúrában – mondhatjuk határoktól függetlenül – Trianon traumája erősen jelen van az emberek gondolatvilágában, annak ellenére, hogy időben korábban történt, mint a kommunista diktatúra létrejötte vagy az 1956-os forradalom. A kommunista diktatúra súlyossági megítélése is hasonló helyzetben van, mint Trianoné, hiszen időben korábban történt, mint az 1956-os forradalom, súlyossági szintben mégis megelőzi 1956-ot.

A régebbi három, magyar kultúrára vonatkozó történelmi trauma megfelel a fenti elvárásnak, azaz annak, hogy az időben régebben történtek inkább feledésbe merülnek a későbbiekhez viszonyítva, súlyossági szempontból is. Tehát a tatárjárást, a török hódoltságot és az 1848-as szabadságharcot kevésbé súlyosnak ítélik meg az időben későbbi történelmi traumákhoz viszonyítva.

Ez azt jelenti, hogy politikai, szociálpszichológiai, oktatási és pszichológiai szempontból többet kell foglalkozni: 1. a trianoni trauma, 2. a kommunista diktatúra, 3. az 1956-os forradalom traumájának feldolgozásával, ebben a súlyossági sorrendben.

Az összesített magyarországi és határon túli magyar ábrákon a tendenciákban nagyon hasonló eredményeket kaptunk, mind Hofstede dimenzióinál, illetve a magyar kultúra történelmi traumáinak megítélésekor. Ez az eredmény igazolni látszik azon korábbi állításainkat, melyek szerint létezik felvidéki magyar és erdélyi magyar identitás, azzal a megszorítással, hogy a közös történelmi, kulturális, tudományos múltat ugyan felvállalja az ottani magyarság, mégis elhatárolódik egyes mai magyarországi értékektől, viselkedési sémáktól (Bordás et al, 1995, Csepeli–Örkény–Székelyi, 1998). Ezt az eredményt a mindenkori magyarországi politikai elitnek figyelemmel kellene kísérnie, és nem megkérdésük nélkül dönteni a számukra fontos dolgokról.

Érdemes kiemelni azokat az eredményeket, amelyek a magyar kultúra történelmi traumáinak feldolgozásáról szólnak, a minta különböző bontásában is. Nehezen dolgozzák fel ezeket az idősebbek, a jobboldali, valamint a konzervatív gazdasági beállítottságúak és a vallásosak. A baloldali beállítottságúakat érzelmileg sem érintették meg a történelmi traumák olyan mértékben, mint a jobboldaliakat, és a vállalkozók a legérzékletlenebbek a történelmi traumákra: véleményük szerint teljesen felesleges ezekre emlékezni. Korábbi kutatásaink is igazolták (Bordás et al, 1995), hogy a vállalkozókat a profit érdekli, míg a történelmi nemzeti háttér, a nemzeti identitás sokkal kevésbé.

A Bogardus-skála, mely a különböző nemzetek, etnikumok egymáshoz való viszonyulását méri, mind a magyarországi, mind pedig határon túli magyar és nem magyar mintában nagyon komoly elhatárolódást mutat a roma etnikummal szem-

BORDÁS SÁNDOR: TÖRTÉNELMI TRAUMÁINK, LELKI ÖRÖKSÉGEINK,
KEZELÉSI LEHETŐSÉGEK

ben. Ezt a problémát politikai, szociálpolitikai, oktatási és szociálpszichológiai szinten kellene kezelni. A romák integrációjának egyik legfontosabb feladata lenne az oktatás. Fontosak a toleranciára nevelő konfliktusmegoldó tréningek is (Bordás et al, 2004), de véleményünk szerint a roma véleményformáló réteg kiművelését kell fő célnak tekinteni, hiszen – ahogy fentebb már megfogalmaztuk – a modelleknek óriási szerepe van a személyiség, az identitás kialakulásában.

Fontosnak tarjuk a magyar kultúrára vonatkozó vezeclés és dicsőség napjainak megfogalmazását, esetleg újrafogalmazását. Történelmi traumáink elszenvédését hatékonyabban tudjuk feldolgozni, ha a magyar történelemre vonatkozó dátumokat megfelelően értelmezzük. Ha indokolt a történelmi esemény kapcsán a dicsőség, akkor ünnepeljünk, ha viszont veszteséget, traumát éltünk át, akkor vezecljünk, ha kell, gyászoljunk. Pszichológus szemével az ünnepeink nem mindig egyértelműek, és az idő múlásával az évszámoknak lesz nagyobb jelentősége, nem mindig a dátumoknak, hiszen nem mindenki ismeri részletesen a magyar történelmet, különösen, ha a határon túli magyarok oktatási adottságaira gondolunk. Nem beszélve arról a lélektani jelenségről, amelyet ambivalenciának nevezünk, és nagyon veszélyes lehet. Különösen egy történelmi dátum megítélése kapcsán, amikor nem tudni, hogy most vezeclni vagy örülni kellene.

Valószínű több magyar ember számára egyértelmű: augusztus 20-a I. István magyar király szentté avatása. Tehát ez a nap, a dicsőség napja, a magyar állam ünnepe, az 1000 éves tradícióé, ezért ünneppnap.

Hasonlóan egyértelmű kellene, hogy legyen a nándorfehérvári csata, amely 1456. július 4–21. között zajlott, amikor a magyar seregek más keresztény seregekkel megverték a törököket. Tehát július 22-ét nyilvánították a dicsőség napjának, ezért ünneppnap, és ezért a déli harangszó.

1848. március 15-e egyértelműen a dicsőség napja, ezért ünnepp. A forradalmat viszont leverik, és itt két dátumunk is van, amelyeken vezeclnünk kellene. 1849. augusztus 13-a, amikor Görgei letette a fegyvert, és 1849. október 6-a, az aradi vértanúk napja. Elégé hangsúlyozott ez a két utóbbi dátum a vezeclés és a gyász feldolgozásának szempontjából? Aligha. Valószínű, hogy 1848 dicsőség és ünnepp, majd 1849 trauma, ezért vezeclés kell, hogy legyen.

Trianoni békeszerződés, 1920. június 4-e, a legnagyobb traumánk a felmérés szerint is. Tehát június 4-e, a vezeclés napja.

A kommunista diktatúra áldozatainak emléknappja 1947. február 25. Tehát február 25-e a vezeclés napja, és nem ünneppnap. Ennél a dátumnál a magyar társadalom nyilván komoly megosztottságnak van és lesz kitevé. A felmérésekből is látni, hogy a magyar kultúra történelmi traumáit a magukat baloldalinak és liberálisnak valló véleményformálók teljesen másként ítélik meg, mint a jobboldaliak és konzervatívok. A jobboldaliak és konzervatívok válasza szerint szignifikánsan magasabb értékeket kaptunk a trauma kultúrát ért mély hatására, a legnagyobb traumára, valamint a traumára történő gyakori emlékezésre, tehát mélyebben érinti meg őket,

BORDÁS SÁNDOR: TÖRTÉNELMI TRAUMÁINK, LELKI ÖRÖKSÉGEINK, KEZELÉSI LEHETŐSÉGEK

mint a baloldaliakat és liberálisokat. A baloldaliak mondják azt, hogy a felsorolt történelmi traumáknak pozitív hatása is volt a magyar kultúrára vonatkozóan, kivéve az 1956-os forradalmat.

1956. október 23-a a dicsőség napja, ünnepnap, mert elindult a forradalom, egy új és szabad Magyarország reményében, de 1956. november 4-e már a vezeklés napja, mert az orosz csapatok ekkor verték le a forradalmat, annak ellenére, hogy harcok még november közepéig folytak. Lélektani szempontból erősen ellentmondásos év, különösen október, november, majd az azt követő megtorlások, ezért 1956-ot összességében traumaként kellene értelmeznünk, és vezekléssel kellene feloldanunk a trauma következtében kialakult gyászt.

1989. október 23. A Magyar Köztársaság kikiáltásának napja – a dicsőség napja, ezért ünnepnap. A magyar kultúrának, világnézeti, politikai és felekezeti hovatartozást nem számítva, meg kellene egyezni abban, hogy 1989. október 23-a a dicsőség napja, ezért ünnepelni kell.

Fenti eredményeink többnyire megegyeznek Gereben Ferenc (Gereben, 1999) kutatási eredményeivel. Gereben pozitív és negatív történelmi események, illetve személyiségek meghatározását vizsgálta 1992–1995 között, hét közép–kelet-európai ország magyar nemzetiségű lakosainak véleménye alapján.

A hangsúly a dátumokhoz köthető trauma feldolgozásán van, vezeklés formájában, illetve az ünneplésen, amennyiben győzelemhez köthető dátumokról beszélhetünk. Nagyon fontos lenne a magyar történelemből több olyan időpont megkeresése a történészek részéről, amelyek a magyar kultúra dicsőségéről szólnak, hogy ezek ünnepnapjaival erősíthessük a kultúra önbizalmát. Ennek a területnek pontos feltárása a tudomány oldaláról is elvárt, hiszen bővelkedünk kiemelkedő eredményeket elért kutatókban, tudósokban.

A fentiek értelmében az alábbi területekre fókuszálunk a konfliktuskezelési, feltárási programjainkon:

1. A véleményformálók közötti bizalomerősítés – az empátia, az érzelmi intelligencia (EQ) kérdése.

2. A váratlan helyzetek kezelési lehetőségei, a stressz mint állandó konfliktusforrás. Stresszkezelési technikák megtanítása, alkalmazása különböző csoportoknak.

3. A konfliktuskezelés lehetséges útjai – konfliktuselméletek. Javaslat: középiskolák, gimnáziumok harmadik és negyedik osztályába tantárgyként bevezetni a konfliktuselméleteket és konfliktuskezelési technikákat. Történelemtankönyvek tervezőinek, készítőinek bevonása különböző vitafórumokba.

4. Történelmi traumáink feltárási lehetőségei kiscsoportos foglalkozásokon – Trianon, a kommunista diktatúra és az 1956-os forradalom okozta traumákra fókuszálva.

5. Vezeklés és dicsőség napjainak pontosabb meghatározása.

6. Az intolerancia lehetséges okai más kultúrákkal szemben. Hatékony prog-

BORDÁS SÁNDOR: TÖRTÉNELMI TRAUMÁINK, LELKI ÖRÖKSÉGEINK, KEZELÉSI LEHETŐSÉGEK

ramok kidolgozását, alkalmazását javasoljuk a roma etnikummal szembeni intolerancia csökkentésére.

A tréningprogram egy általunk meghatározott keret volt, a kutatási eredmények alapján, melynek fő mondanivalója a projekt fő koncepciójához, történelmi traumáink mában történő jelenlétéhez kapcsolódott. De a tréning kivitelezésénél a trénernek – korábbi egyeztetések alapján – alkalmazkodtak bizonyos mértékig a csoport elvárásaihoz. Így alakultak olyan csoportok, ahol a hangsúly az önismereten, a kommunikáción, a konfliktuskezelésen vagy éppen a történelmi traumákon volt. Világosan kirajzolódott, hogy a fiatalabb generációk inkább az önismeretre, a kommunikációra és a konfliktuskezelésre fókuszáltak, az idősebb generációt (főleg az 50–60 év körüli véleményformálók) a történelmi traumák mára gyakorolt hatása és annak kezelési lehetőségei érdekelték, és ebből kifolyólag komoly viták bontakoztak ki az egyes csoportokban. A pályázat (TÁMOP) 40 tréning tartását írta elő, melyet úgy teljesítettünk, hogy pár foglalkozás Szlovákiában is megvalósult, főleg véleményformálók, de egyetemisták számára is. A pályázati keretek között lévő 40 tréningből 4 a középiskolások célcsoportját érintette. A fennmaradt 36 foglalkozás többnyire fele-fele arányban oszlott meg az egyetemisták/főiskolások és a véleményformálók célcsoportjai között. Korábban a tréningek módszertanánál a sajátélményű csoportokat részesítettük előnyben, ahol a szerepjátékoknak volt komolyabb súlya, most viszont a tréningek időtartamát, valamint a témák megismerését szem előtt tartva inkább a kognitív megközelítési módokat alkalmaztuk, a projektív technikák mellett. Bármennyire is törekedtünk viszonylag egységes módszertanra, a csoportfolyamatoknak köszönhetően gyakran előfordult, hogy más technikát kellett alkalmazni, és a végeredményekhez való eljutás nehezen vagy egyáltalán nem volt ismételtető. Ez összefügg azzal a gondolatmenettel, amelyet már Hérakleitosz megfogalmazott, hogy kétszer ugyanabba a folyóba nem lehet belelépni, nem beszélve arról, hogy a tréner személyisége is meghatároz csoportfolyamatokat, bármennyire is nondirektív szeretne maradni. Ennek ellenére a tréningek eredményeit nagyon fontosnak tartjuk, és a kiscsoportos foglalkozásokat tartjuk egyik megoldási formának az általunk meghatározott témákban, különösen a konfliktuskezelési technikák elsajátítása terén. A továbbiakban ennek legfontosabb, a magyar történelmi traumákra vonatkozó tanulságait összegezzük.

A középiskolások célcsoportjai

A középiskolások gondolatvilágában ez a témakör kevésbé van jelen. A történelmi traumáinkról többnyire a történelemórán tanult információk voltak felfedezhetőek. Elvértve a csoportok egy-egy tagjánál talákoztunk mélyebb, a történelmi múltunkkal kapcsolatos háttérrel, ahol a családi kapcsolati rendszer meghatározta a magyarsággal való foglalkozás fontosságát. A tréningen történt kutatási eredmények ismertetésére általában nyitottak voltak, sőt néhol a tanult vagy a családból hozott elemekkel ki is egészítették, de összességében a tréner benyomása az volt, hogy ezt

**BORDÁS SÁNDOR: TÖRTÉNELMI TRAUMÁINK, LELKI ÖRÖKSÉGEINK,
KEZELÉSI LEHETŐSÉGEK**

a korosztályt a téma érzelmileg nem nagyon kötötte le. Ennek a helyzetnek az oka szerteágazó lehet, de valószínűnek tartjuk, hogy a magyar kultúra történelemoktatására nagyobb hangsúlyt kell fektetni, melyhez kellően előkészített tankönyvekre is szükség van.

Főiskolások/egyetemisták célcsoportjai

E téma feldolgozása a hallgatók csoportjaiban nagyon vegyesen alakult. Voltak olyan csoportok, ahol komoly érzelmi kitörések jellemezték a tréning folyamatát, főleg az otthonról hozott szocializációs folyamatoknak köszönhetően. Azok a hallgatók kerültek mély érzelmi állapotba, akiknek a családjában előfordultak a kommunista diktatúra alatt vagyonekobbzások, kitelepítések (Fehérvár környéki sváboké), meghurcolások a másként gondolkodás miatt. Egyes csoportokban erős megosztottság alakult ki, mivel voltak olyan visszajelzések is a szülők, nagyszülők részéről, hogy a kommunista időszakban jó volt, mindenkinek adódott munka, nem voltak hajléktalanok, és őket sem hurcolták meg. Ez a helyzet láthatóan komoly feszültségeket okozott a csoport tagjaiban. Voltak olyanok, akikről a foglalkozások alatt derült ki a többi csoporttag előtt, hogy határon túli magyarok. Ezek a helyzetek érdekes beszélgetéseket, vitákat indítottak el. A nagyobb dinamika azokban a csoportokban volt jellemző, amelyekben történelem szakos hallgatók is voltak, mivel nagyon gyakran a személyes érintettség is meghatározta a szak választását. A hallgatók nagyobb része a csoportokban egyetértett azzal, hogy a legnagyobb magyar trauma a trianoni döntés, amely a kutatási eredményeinkből is felszínre jött. De a kommunista diktatúra második helyen valós szereplése már vita tárgyát képezte, mivel az otthonról hozott információk inkább pozitív színben tüntették fel ezt az időszakot. Az 1956-os forradalom megítélése a hallgatók körében többnyire egyértelmű volt, mert nagyon sok hallgató családjában előfordultak a forradalom kapcsán kialakult üldözések. Érzékelhető volt a hallgatók körében némi bizonytalanság a meghatározott történelmi traumáinkkal szemben, ami a nem kellő tájékozottságból is fakadhatott. Ezért nagyon fontosnak tartjuk a megfelelő, objektivitáson alapuló történelemtankönyvek kiadását. Egyetemi, főiskolai szinteken is több olyan fórum szervezését szorgalmazzuk, ahol lehet beszélni, vitát folytatni a trianoni döntésről, a második világháború előtti időszakról, a kommunista diktatúra kialakulásáról, annak hatásairól, valamint az 1956-os forradalomról.

A véleményformálók célcsoportjai

A kutatási eredményeink ismertetésével egyes csoportok komoly háritásba kezdtek a témák megítélését illetően. Több esetben megfigyelhető volt, hogy Trianon említése komoly belső vívódásokat indított el, az addig nyitott, kommunikatív csoporttag a történelmi traumáink feldolgozatlanságát hallva bezárkózott, és a foglalkozás hátralévő részében keveset kommunikált. Egy tréningen hevesebb kitörésre is sor került, amikor a liberális gondolkodású tanár, a konzervatív beállítottságú vál-

BORDÁS SÁNDOR: TÖRTÉNELMI TRAUMÁINK, LELKI ÖRÖKSÉGEINK, KEZELÉSI LEHETŐSÉGEK

lalkozóval került vitába. Ebből a vitából is felszínre jött, hogy a magyarországi közgondolkodásban, a más véleményen levőket ellenségként, nem pedig ellenfélként kezelik, ami nagy különbség, és különösen a közügyek szférájában jelent óriási gondot. A kommunista diktatúra megítélését illetően a fiatalabb véleményformálók gyakran pozitív múltról beszéltek: biztonságról, munkáról, hajléktalanság nemlétéről, arról, hogy Magyarországon nem volt jellemző a drogfogyasztás stb. Ezek a vélemények elhangzottak, de mégsem generáltak vitát. Az ilyen csoportokban levőket főleg a kognitív dolgok érdekelték, pl. az, amit egy ilyen foglalkozáson meg lehet tanulni (pl. konfliktuskezelés, hatékony kommunikáció, önismeret gazdagodása stb.), de nem voltak hajlandók elvi vitába szállni egymással.

Kutatási és gyakorlati eredményeink alapján összességében azt a következtetést szűrtük le, hogy a téma a magyar kultúrán, de a vizsgált kultúrákon belül sincs feldolgozva, ezért további kutatásokra és tréningekre van szükség.

A pályázat címe és adatai: Társadalmi konfliktusok – Társadalmi jól-lét és biztonság – Versenyképesség és társadalmi fejlődés. „TÁMOP-4.2.2, A-11/1/KONV-2012-0069” projekt, negyedik alprojektje, melynek vezetője dr. Bordás Sándor volt. A projekt megvalósítója: Kodolányi János Főiskola (ma Kodolányi János Egyetem), az Új Széchenyi Terv keretében, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával.

Felhasznált irodalom:

- BERNE, ERIC 1984, *Emberi játszmák*, Budapest, Gondolat
- BORDÁS SÁNDOR–LISZNYAI SÁNDOR, 2007, *Az egészséges felsőoktatásért határon innen és túl*, Székesfehérvár, Kodolányi János Főiskola
- BORDÁS SÁNDOR 2020, *A magyar kultúra történelmi traumái*, Budapest, Ráció
- BORDÁS SÁNDOR [et al.] 1995, *Ellenpróbák. A szlovák–magyar viszony vizsgálata szociológiai és etnopszichológiai módszerekkel Szlovákiában*, Dunaszerdahely, Nap Kiadó
- BORDÁS SÁNDOR [et al.] 2004, *Együttlét. Egy interetnikus tréning tapasztalatai*, Budapest, Balassi–Magyar Pax Romana
- BORDÁS SÁNDOR 2015, *Konfliktusok kezelésére használható eszközök a korábbi kutatásainkkal összefüggő rendszerben*, in szerk. BORDÁS SÁNDOR–GLAVANOVICS ANDREA, *Történelmi traumáink kezelési lehetőségei lélektani megközelítésben*, Székesfehérvár, Kodolányi János Főiskola
- BUDA BÉLA 2012, *Az empátia. A beleélés lélektana*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan
- CSEPELI GYÖRGY [et al.] 1998, *Jelentés a Tündérkertből. Romániai magyarok és románok nemzeti identitásmentái Erdélyben*, in szerk. KOLOSI TAMÁS [et al.], *Társadalmi riport 1998*. Budapest, TÁRKI
- FUKUYAMA, FRANCIS 2007, *Bizalom*, Budapest, Európa
- GEREBEN FERENC 1999, *Identitás, kultúra, kisebbség*, Budapest, Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely
- HALBWACHS, MAURICE 2002, *A kollektív emlékezet és az idő*, in szerk. FELKAI GÁBOR–NÉMEDI DÉNES–SOMLAI PÉTER, *Olvasókönyv a szociológia történetéhez. Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig. I. kötet*, Budapest, Új Mandátum, 403–432.
- HOFSTEDTE, GEERT–HOFSTEDTE, GERT JAN 2008, *Kultúrák és szervezetek. Az elme szoftvere*, Pécs, VHE Kft.
- KOPP MÁRIA–KOVÁCS MÓNIKA 2006, *A magyar népesség életminősége az ezredfordulón*, Budapest, Semmelweis
- WHO 2018, *Suicide Rates*

Gyimesek

Vöröslő nap alatt
a patak nem patak,
csak ér,
a hegy kalapja alatt
fakad.

Atyját koronázzák
jámbor fehér felhők,
karéjba hányt fenyők...

A tar havas nyáron
a téli álom mása,
szénaszín illatos álma
zöld.

Közel az ég,
és messze a föld!

Igenis, mindnyájunké Trianon gyászó, akik itt és túl magyarok vagyunk, mindnyájunknak fája a csonka ország, mindnyájunknak, sajónak az elszakított részek, mindnyájunkban él az otthagatlan, a halhatatlan hit, hogy a magyarságnak élni kell, hogy Petőfi és Kossuth népe, amíg hű akar és hű tud maradni Petőfi és Kossuth szelleméhez, hivatást tölt be e földön és győzni fog a pokol kapuin is. Igenis, ez mindnyájunk hitvallása, de amikor a trianoni magyar harangok zúgását hallgatjuk, amelyek június negyedikénél gyászpéntek gyászát kongatják szét a magyar temető felett, akkor nem csupán a meddő síralom, a céltalan keserv hangja kell ide, hanem a nagy történelmi tragédia tanulságainak is meg kell szólalnia, bátran, őszintén, keményen, igazán.

A trianoni kastély rettenetes okmányát Benárd Ágoston írta alá és pecsételte meg, a frázishazaftának egyik félelem és gáncs nélküli lovagja és ennek

a trianoni voltak, előzményei voltak: egy háború, a nagy háború, amelybe a magyarságot néhai urai és rancsolói belehúgyozták.

Amint azt a magyarság egyik legnagyobb poétája és próféta írja: a forradalom ellen gyógyítónak hozták ránk a háborút, a Rémelet, azok, akik a világ legszörnyűbb és leg hatalmasabb vágóhídjára vitték a befojtatos, hús nép életét színt, virágát, az erőt, az ifjúságot, a reményiséget, a jövőt. Ezt ne tessék felejteni és ne tessék feledtetni kegyelmes, méltóságos és nagyságos urak, akik ma igen hamar, abba a mámoros illúzióba tudjátok ringani magatokat, hogy ennyi vér, könny, élet és érték pazar pocskolóla sa, áldozata, annyi szenvedés, raboskodás, halál nem hagyott elég mély és erős nyomokat a nép lelkében, hogy itt máról holnapra újra lehet kezdeni a régi bált, a régi táncot, a régi életet és a régi szembesítést a régi halált! Ohó, itt emberi öntudatok és önérzetek nőttek, itt emberi tanulságok és tapasztalások voltak és a jövőnd vetése érik annyi vér és könny nyomán.

Juhász Gyula: Trianon fordulóján, 1926. jún. 3. (részlet)

BARABÁS Ferenc: Trianon 100

Szenvedő szerkezet. Mindennapi Trianon – a Magyar Nemzeti Múzeum Országjáró Múzeum•kör•út (4) vándorkiállítása

Gondolkodtak-e már azon, vajon hogyan állnának neki egy történeti téma, sőt, egy óriási magyar történeti trauma kiállításban-kiállításon való bemutatásának? És még inkább azon, hogyan beszélnek el azt a történeti traumát – amiről a *Somogynak* ebben a számában is olvashatnak új kutatási eredményeket – száz év múltán, de a jelennek is szólóan, kiállítási nyelven, azaz műtárgyak, installációs apparátus, megfejtendő szimbólumok, színek, hangok, filmek, fotók, rövid szövegek, valamint kiállítás- és vizuáltechnikai eszközök segítségével? Nagyon leegyszerűsítve úgy összegezzhető a válasz: pokolian nem egyszerű dolog ez. És hihetetlenül időigényes.

Kicsit bővebben és stratifikáltabban: a kiállítás – mint egészen sajátos műfaj –, azaz az én értelmezésem szerinti jó kiállítás koncepciójának, megalkotásának elkészítőjétől ugyanis legalább olyan felkészültséget kíván, mint a korszakot-témát kutatóé. De megengedőbben: legalábbis képesnek kell lennie arra, hogy a témát illető, benne a legújabb szakirodalmi kutatások eredményeit ismerje, és helytálló átnézeti képe legyen róla, szintetizálni tudja annak kutatási eredményeit. Ám ugyanígy ismernie kell a kor sokféle szöveges forrásanyagát és legalább annyiféle vizuális és hanganyagát. Víziójának kell lenni arról, hogy a történeti emlékezet milyen képet őrzött meg és mutat sok-sok évtizeddel később. És hogy miként lehet és hogyan szabad lelkileg közelíteni a témához és szembenézésre hívni a látogatókat. Hát, bizony nem kis felelősség és nagyon nem könnyű kihívás.

Talán nem kell különösebben magyarázni, milyen nehezítést jelent még ezen felül is, ha Trianont és Trianon évtizedét szeretnénk kiállítási formában bemutatni. A Trianonban aláírt béke utáni évtizedek történései és értékelése ugyanis máig, napjainkban is lármás és éles, egymásnak feszülő, a közbeszédben és a médiában zajló vitákat gerjesztenek. A *Szenvedő szerkezet. Hétköznapi Trianon* című kiállítás forgatókönyvének megírása így kivételesen különös és nehéz kihívás volt.

A 2017–2018-as *Többes számban* című, az első világháború időszakát megjelenítő kiállításunk után ebben a furcsa megjelenésű, a térelméleti kutatásokra épülő eredmények felhasználásával kigondolt formában felépített, 300 négyzetméteres, félgömb alakú gömbben most a közös történelmünk 1920–1930 közötti évtizedéről (és utalásszerűen az első világháború végéről) mesélünk. Hasonlóan ahhoz, most is igazi múzeumi teret alakítunk ki egy-egy város közepén, általában egy-egy település legforgalmasabb közterén. A 19 méter átmérőjű óriásgömbben a látogatók nemcsak megnézhetik, elolvashatják, milyen lehetett száz évvel ezelőtt élni, hanem átérezhetik, milyen lehetett akkoriban az élet. A vándorkiállításon ugyanis jellegzetes, stilizált és szimbolikus terekben találhatják magukat, életnagyságú, újszerű és meglepő, interaktív installációk között.

Nézőpontunk az anyaországban maradtaké és az ide érkezőké, és a megcsontított Magyarország civil lakosainak szemével tekintünk az eseményekre és az élet újraindítására. A Trianon-problematikát alapvetően a túlélést, a felállást a mindennapi életben átélők, a civil lakosság horizontjából vizsgáljuk, hiszen az anyaország összetartó ereje kellett ahhoz, hogy egy mindenki által halálra ítélt ország ne csak túlélje, de sikeresen le is küzdje a traumát. Azt kerestük, hogy a magánemberek, a családok – mint a társadalom legkisebb, de talán legerősebb és legtöbb áldozatot vállaló egységei – hogyan élték át (és túl) ezt a forrongó és zivataros évtizedet. Hogy az új, nagyon megváltozott és elvesztett-elvesztett világban miképpen kezdett újra talpra állni és összefogással egy új országot megteremteni a régi helyett. Annak ellenére, hogy a külföldi politikusok többsége Magyarországot életképtelen államnak könyvelte el és végleg leírta.

Nem az egész Horthy-korról szól tehát ez a kiállítás, hanem csak annak első évtizedéről. Értelmezésem szerint ugyanis az 1920–1945 közötti időszak is több szakaszra oszlott, és azok meglehetősen különböztek egymástól – sajnálatos, de a mostani hektikus és átpolitizált időkben már ez is bizonyos fajta állásfoglalásnak értelmeződhet. De ahhoz, hogy ennek a kiállításnak a fő kérdéséről gondolkozzunk és beszéljünk, azaz hogy a civil társadalom, a családok miként szenvedték meg a Trianonban megszabott országvesztést és miként sikerült egy mindenki – benne saját magunk – által is lehetetlennek tartott felállás és újrakezdés önmaguk, és erejük összeadásával az ország számára, szükségesnek tűnt 1930-cal lezárni a Trianon-kiállítást. Az 1930-as években és az utána következő fél évtizedben történtek – benne a II. világháborúba sodródással, a német megszállással, a zsidók üldözésével és deportálásával, a nyilas hatalommal valamint ezen időszak sok-sok más borzalmával –, tudjuk, óhatatlanul elcsúsztatták volna a fókusz azokról a fő kérdésekről, amelyeket ebben a kiállításban tettünk föl.

Az új, harmadára hasított Magyarország vitathatatlanul halálra ítélt országnak és nemzetnek tűnt. Az első világháborút lezáró békerendszer szétverte a Habsburgok birodalmát, benne a magyar Szent Korona országait. Egykori felségterületén több kisebb utódállam keletkezett. Az Osztrák–Magyar Monarchia számára az I. világháború 1918. november 3-i, Padovában aláírt fegyverszünet aláírásával ért véget. A felbomló Habsburg Birodalom romjain létrejövő új magyar állam 1918. november 13-án Belgrádban újabb fegyverszünetet kötött a Balkán felől érkező antant haderővel. Nemzetközi jogi értelemben e két dokumentum révén fegyvernyugvás lépett érvénybe. A gyakorlatban azonban ez nem mindig érvényesült. Sok esetben nyílt fegyveres összecsapásra került sor a Magyarországra bevonuló antant erők és a magyar alakulatok között. 1919 márciusára a 325 ezer négyzetkilométernyi Magyarországból kb. 110 ezer km² maradt az újonnan létrejött Magyar Népköztársaság irányítása alatt. Innen kellett hát felállni.

A Trianonban történtek emlékét a két világháború között napi szinten, viszatérő rítusokkal, iskolai gyakorlatokkal, mindennapi használati tárgykultúrával és

visszatérő emlékezeti eseményekkel, minden lehetséges módon és eszközzel, a revízió vágyának állandó ébrentartásával őrizték. A magyar társadalom politikai, felekezeti és társadalmi hovatartozásra való tekintet nélkül elítélte a békeszerződést, és annak revízióját, felülvizsgálatát kívánta. Aztán viszont egy csapásra változott meg minden.

Egyetlen szimbolikus gesztust említve: 1945-ben szétverték a Szabadság téri Trianon-emlékművet. Trianon ekkortól szitokszó és kimondhatatlan tabu lett. A II. világháború után legalább két generáció iskolai oktatásában már egyáltalán nem esett szó az I. világháború utáni magyar veszteségek részletes magyarázatáról vagy arról, hogy a határon túl a hazájukat elvesztett magyarok élnek. Trianon és a két világháború közötti korszak kérdéseinek említése és részletes, sokirányú kutatása, elemzése a szocializmus-kommunizmus idején jóformán tiltott volt, illetve kizárólag a hivatalos pártpolitikai ideológia szerinti értelmezések voltak elfogadottak. Generációk nőttek fel, akiknek ki szeretnék volna törölni a fejből Trianont és az azt követő évtizedeket. Másoknak, a később születetteknek pedig nem volt mit kitörölni onnan, hiszen iskolában vagy hivatalos fórumon sohasem hallottak róla.

Sokan vannak persze, akik otthon vagy a szívükben mégis emlékeztek rá vagy a szűk családi körben meséltek róla, sőt, titkos családi legendárium őrizte – általában szomorú – emlékét. Arról, hogy testben és lélekben miként élték meg a civil emberek Trianon traumáját, majd hogyan kellett elfojtani azt, szinte semmit nem tudunk, csak az utóbbi pár év kutatásai nyomán kezdjük azt megismerni.

Már ebből is nyilvánvaló lehet, hogy különösen körültekintően mértem-mértük fel a legújabb Trianon-kutatások eredményeit, és dolgoztam-dolgoztuk be a kiállítás szakmai tartalmába. Egyes szerzők vagy tudományos műhelyek bizonyos új tudományos eredményeit – a kiállítási műfajhoz igazítva – át is transzponáltam, a civil és mindennapok életére vonatkozóan pedig saját alap kutatásokkal ki is tágítottam a vizsgálódások körét.

A Trianon-kutatások egyébként az 1970-es évek végétől, az egyre zilálódó és erejét veszítő szocialista uralom idején indultak újra, hogy a rendszerváltás környékétől kapjanak ismét erőre. A modern szemléletű történeti és társdiszciplináris (földrajz, lélektan, irodalom stb.) kutatások mellett, velük párhuzamosan azonban mind jobban polarizálódni kezdett a Trianonról való gondolkodás. Kétségtelen, napjainkban is sokak Trianon-értelmezését a korszakhoz kapcsolódó érzelmi érintettségük, átélt, mesélt vagy áthagyományozott családi emlékeik, megpróbáltatásaik vagy éppen mai politikai meggyőződésük, illetve egyetlen, kitüntetett nézőpontjuk szemüvegén át kialakított állásfoglalásuk alakítja. A saját korában bármiféle indíttatástól és világnézettől függetlenül elutasított döntés után a magyarázatkeresés, az igazágtalan újrafelosztás megértése és a Trianon-kérdés azóta is sokszor nagypolitikai kérdésekkel (pl. jelenleg: V4, közép-kelet-európai országok stratégiája) és napi politikai pártvonalakkal is telítődött és telítődik, melyek a kérdés értelmezését és magyarázatát nagyban befolyásolják.

Mégsem vitatható azonban, hogy Trianon máig mindenkit érint, bármilyen

véleményt formál is erről az évtizedről és szereplőiről. Mert egyben közösek vagyunk: hiába vállaljuk, ismerjük meg egyre jobban, és hiába vannak olyanok is, akik a Trianonra való emlékezést és még a Trianonról való gondolkodást is ma már feleslegesnek ítélik, mégis vitathatatlan: ez mindannyiunk közös történelmének része. Vannak, akik tudatosan vallják, hogy számukra Trianon (és amit megtestesít) nem jelent semmit. Vannak, akik szinte nem is tudnak arról, mit is jelentett (és jelent) az ország számára az ott kényszerűen aláírt békeszerződés. És természetesen vannak, akik közvetlenül vagy közvetve érintettek, és/vagy akiknek máig fájdalmas emlékezni rá és elfogadni. Mindenkinek nagyon más a Trianon-élménye és a Trianon-értelmezése, de egyetlen magyar ember sem mondhatja azt, hogy ezt az időszakot kiemeshetné a magyar történelemből. Vállaljuk vagy tagadjuk, de Trianon nemzeti történelmünk egyik legnagyobb sorsfordító eseménye, még ha vannak, akik ezt nem is tudatosítják magukban vagy akarattal eltávolítják maguktól. Nemzeti identitásunk meghatározó eleme, még ha nagyon-nagyon eltérő értelmezéssel is tekintünk rá – Trianon átélése és tapasztalata alapvetően homogén, traumatikus tapasztalat, de a civil lakosság nagyon sokszor nagyon különbözően élte meg.

Az egyéni megdöbbenő sorsokat, egyéni értelmezéseket, túlélési és újrakezdési stratégiákat azonban – akárcsak a múltkori, első világháborús kiállításunkban – elsősorban nem egyedi esetekként mutatjuk meg, hanem sok-sok valós eset, egyéni sors és választás alapján összegezve és szintetizálva mesélünk róluk.

A *Szenvedő szerkezet – Hétköznapi Trianon* című kiállítás megalkotásakor újra kitüntetett feladat volt, hogy az – reményeink szerint – *mindenkihez* szóljon. Azokhoz is, akik sokat, azokhoz is, akik keveset vagy éppen semmit nem tudnak róla – hisz a Trianon-problematika 100 év elteltével is nagyrészt még mindig kibeszéletlen. És nagyon nem melleleg: mai mindennapjainkra is hatással van, sok-sok mai kérdésünkre a válasz vagy annak kezdete valahol Trianon környékén keresendő.

Akik a Trianonra adott válaszainkat nagypolitikai szinten végül megfogalmazták és negyed évszázadon át kormányozták az ország hajóját, nagyrészt ma is vitatott személyiségek, tetteik sora máig kíméletlen vitákra ad alkalmat. De bemutatásukkor nem hallgattuk el, hogy szerepük, tetteik megítélésében máig egymásnak feszülő értelmezések élnek – megítélésük szükségességét, az ő (de nyugodtan mondhatjuk, hogy saját ítéleteink) esetleges/kényszerű/elengedhetetlen felülvizsgálatát is korabeli, eredeti műtárgyakkal: *nagyítók, prizmák, látcsövek és mikroszkópok, földmérő eszközök* jelképes üzenetével hangsúlyosan érzékeltettük is.

Tény, hogy a nagypolitikai történések nyomán kialakult helyzetek és kényszerűségek a közember számára már a saját korában – az egzisztenciális sokk mellett –, sőt, sokaknak máig is elsősorban érzelmileg megközelíthetők, hiszen jóformán minden magyar embert, családot érintettek valamiképpen. Emiatt a kiállításban érzékenyen figyeltem-figyeltünk az érzelmi-hangulati megközelítésű elemekre, hiszen az értelmi és tudás-megközelítésű információk ezeket a megélt és 100 éven át hagyományozódott, de a 20. század második felében évtizedekig lefojtott, kibe-

széletlen érzelmeket és fuldoklóan szorító érzéseket nem feltétlen tudják analizálni, alakítani – miközben máig hatnak. A kiállításban így egyes területeken (mezőkön) hangsúlyosan érzelmi szimbólumokkal, erős vizuális installációkkal, visszatérő szimbolikus utalásrendszerrel élünk. Az érzelmi attitűdöt megmozgató kérdéseket nagyrészt vizuális elemek, szimbolikus áttételek segítségével mutatjuk be, mindenki érzéseit érvényesnek tekintve, és nem ítékezve.

Már a címválasztás is utal arra a szimbolikus gondolkodásra, amellyel közelítettünk a témához, és amelyet végigvittünk a kiállításban. *Szenvedő szerkezet.*

A kiállítás kicsit furcsa, mások szerint baljós főcíme utal arra, hogy az I. világháborút lezáró békerendszert a győztesek hozták – a vesztesek megkérdezése nélkül, akik kényszerűen el kellett hogy viseljék a fejük felett meghozott döntést. A győztesek a háború költségeit a vesztesekkel akarták megfizettetni – a vesztes államok megkérdezése nélkül. Ráadásul a döntés – mint ahogy az már a korban is felsejlett sokak számára – magában hordozta a II. világháború kirobbanásának lehetőségét is. Erre a vészterhes fenyegetettségre a kiállításban visszatérően megjelenő, főként magasodó vagy váratlanul elének kerülő *pengék, kések, bárdok, ollók, vágószerszámok* is emlékeztetnek: valami végérvényesen megváltozott Európa életében. Még akkor is, ha iszonyú áron, de Magyarország – Mohács óta először – ismét független ország lett, ráadásul homogén nemzetállam.

Egészen különleges feladatnak számított, hogy a házi szóhasználatunkban csak „Harry Potter-könyv”-nek hívott, lapozásra vizuális és audiotartalmakat előhívó és megmozduló tartalmat vetítő, virtuális könyvben miként is lehetett a legmodernebb formában is elmondani azt, amit Gyurgyák János *Emlékező Magyarország* – a Trianon 100. évfordulóján, az idén júniusban megjelent, háromkötetes, egyéni struktúrába rendezett – antológiájának és esszégyűjteményének hosszú utószavában, nagyívű történelmi esszében elemzett: milyen okokra vezették vissza Trianon bekövetkeztét a kortársak és az elemzők, egészen napjainkig. Az átnézeti elemzés Trianon emlékezetpolitikai irányairól és a trauma feldolgozatlanságának okairól, feldolgozási módjairól és azok eszmerendszeréről szól, és ezt a nagyon nehéz, elméleti kérdésekkel terhes összefoglalót kellett képi, mozgóképi és hanganyaggal, rövidre fogott megfogalmazásokkal a legújabb, Magyarországon máshol még nem látható vizuáltechnikai, kiállítástechnikai megoldással bárki számára érthetővé, befogadhatóvá tenni.

A háborút lezáró békeszerződések persze nemcsak hazánk sorsát pecsételték meg. De tény, hogy az egyik legnagyobb területi veszteség Magyarországot sújtotta: az ország mintegy kétharmada másik országhoz került (ezekből több újonnan jött létre). A határvonal meghúzásánál végül a nemzetiségi arányokat sem vették figyelembe. A diktátum az államszervezést is komoly kihívások elé állította: szinte az összes, Budapesten kívüli, nagyobb regionális központunk a határon kívülre került, ahogy bizonyos iparágak is – mondhatni – teljesen elvesztek (egyresnyeresanyagok bányászata, erdőgazdálkodás). A kulturális élet is megsínylette a döntést, hiszen a határok átrajzolásával egyetemeket, iskolákat és színházakat is elcsatoltak

Magyarországtól. A helyzetet nehezítette a közúthálózat és a vasútvonalak elvágása is, mivel korábban ezek tudatosan a nagyobb – határon túlra került – csomópontokhoz vezettek; ezek elkerülése egyben a regionális kereskedelmi piacok elvesztését is eredményezte.

A kiállítás másik vivő-szimbóluma pedig a *méhsejt* és a méhkaptár (azaz a család → összetartozás → családok erejének összegzése: társadalom) lett. Hiszen a döntés nyomán nem pusztán birodalmak, de családok tömege szakadt szét. Az új határokkal sokaknak új nyelvi vagy kulturális rendelkezéseket kellett betartaniuk azzal, hogy az otthonuk másik ország fennhatósága alá került. Ez már önmagában is komoly megpróbáltatást jelentett, amit csak súlyosbított, hogy sok, frontról vagy hadifogságból hazatérő házassága, családi háttere tönkrement vagy felbomlott. A családok, családtagok nehezen találtak újra egymásra, főleg azután, hogy a katonák különösen súlyos traumákat éltek át, és hordoztak még hosszú éveken – ha nem egész további életükön – át. A háború alatt a nők jelentős része már munkát vállalt, az új helyzet pedig új kihívásokat és konfliktusokat eredményezett. A határon túlra került területekről elsősorban az értelmiségi és a hivatalnokréteg menekült át az anyaországba, közülük sokan ideiglenes szállásra vagy vagonlakásba tudtak csak költözni, ami szintén komoly megpróbáltatást jelentett a családoknak.

Így lett a méhsejt a tevékeny munka, a szorgalmas és kitartó munkálkodás, az újrakezdés, a családok áldozatvállalása, az összetartozás erejének átélhető megjelenítése, a közösség legkisebb egységének, a *családnak* a szimbóluma, annak a családnak, amely a háború lezárásával mégis lehetőséget kapott az újrakezdésre – ha ez sok esetben nehéz és keserű is volt. A családok és a rokonok ereje és összefogása elengedhetetlen volt a felálláshoz. Ugyanakkor a méhsejt – illetve a társszimbólumként megjelenő *búza* és *búzamező* mint az élet toposza – a mai modern, napjainkban a fiatalok közt is nagyon népszerű területfoglaló társasjátékok (pl. Catan telepesei) véletlenszerűen és játszmányként változóan, mindenki által a saját stratégiája szerint összeállítható játéktáblának mezőit is megidézi.

A kör alakú kiállítótér közepén egy óriási – egyébként arányaiban egy valódi korabeli marhavagont idéző – *menekültvagon* áll. A kb. 40 000 ember számára akár hónapokra, sőt, évekre lakhelyül szolgáló menekültvagon a korszak jelképévé vált, emiatt a vagonlét tere néhány lépcsőnyire kiemelkedik a kiállítási térből. Alapja ugyancsak méhsejt alakú, szélén körben vörösen húzódó határvonal övezi – mindennek jelképes üzenete: ez a középső, megmaradt, szűkre zsugorodott terület az anyaország – és a nyomasztóan szűk tér legmeghatározóbb darabjaként egy nagy méretű ágy. Maga a kocsí ferden áll, csúszás érzését keltve – nem titkoltnan Théodore Géricault *A Medúza tutajja* (1819) című festményére való utalással, hiszen a mű a vezetői által magára hagyott, kilátástalan és sokaknak halált jelentő helyzetbe taszított kismembek feláldozásának mindenkori allegóriává vált.

Ez marhavagon (= anyaország) lett tehát a továbbélés szimbolikus tere, hisz ez fogadta be az utódállamból menekült 400–450 000 embert. A vagonban – szimbolikus üzenettel – zsúfolt bútorraktár-szerűen szorong tűzhely, vagonkályha,

szekrények, ládák, csomagok, bőröndök, porcelántárgyak, üvegpoharak, öltöztetős papírbaba és elegáns íróasztal súlyos márvány-írókészlete, szakadt csipketerítő, játékmackó – hangsúlyozottan az elvesztett polgári lét darabjai és rekvizítumai, hiszen a menekültek túlnyomó hányada értelmiségi és állami alkalmazott volt – mindez megidézi az értelmiségi túltermelés és az értelmiségi munkanélküliség fojtogató problémáját.

A kiállítás ugyanakkor azt is felmutatja, hogy mindezen nehézségek, tragédiák mellett Kis-Magyarország hogyan tudott meglepően hamar talpra állni – annak ellenére, hogy szinte egyöntetűen mindenki épp az ellenkezőjére számított. Ebben nagy szerepe volt annak, hogy úgy gondolták: az ipari, mezőgazdasági terület és a fizetőeszköz talpra állítása mellett – a nagy gazdasági beruházásokkal egyidőben – a nemzet megerősödéséhez a kultúra, a tudomány, a művészetek, az oktatás fejlesztése az egyik legsikeresebb eszköz. Ennek megfelelően a kiállítás utolsó harmadában egy szimbolikus *pénzprés* (mely a szívet, az éltető pumpát, a túlélést idézi) és a kultúrpolitika egyik oszlopának tekinthető iskola- és oktatáspolitikai lépések szimbólumaként eredeti, korabeli kecskeméti *Klebensberg-iskola* berendezése: harmónium, padok, tábla, tanári tabló, iskolakályha állnak.

Mind a forgatható pénzprés, mind az iskola megjelenítő erővel bíró berendezése már a felállást és erőnyerést jelképezi. Hiszen a családok és a kivérzett ország számára a gyötrelmes háború vége egyben az újrakezdést is jelentette. Bár rettentő erőfeszítést igényelve, de meglepően hamar újra beindult a magyar gazdaság, a korszerűsítés jól sikerült. Mellette a Horthy-korszakban a kultúrpolitika stratégiai ágazattá emelkedett és a szakpolitikák között elsőséget élvezett. A népoktatás fejlesztésének és az elitképzésnek kulcsszerepet szántak – és ezt a stratégiaileg tervezett, koncepciózus, „nagy álmú” klebensbergi kultúrpolitika óriási eredményekkel, ezerszeresen meg is hálálta.

A kiállítás bemutatja tehát az utat a teljes megsemmisüléstől a sokak által elképzelhetetlen talpra állásig, s így – bármilyen furcsa – a 20. századi magyar történelem szokatlan sikertörténeteként is tekinthetünk rá, hiszen – bár szinte mindenki nemzethalált vizionált – mégis felállt a nemzet, az ország, és a korábbtól nagyon különböző, de mégis új életre kelt.

A kiállítás műtárgyi anyagát tekintve is egészen egyedülálló. Egy vándorkiállítás esetében páratlan ugyanis, hogy 700-nál is több eredeti műtárgyat és egy ilyen bonyolult és komoly installációs szerkezetet mozgassanak minden helyszínen.

Az eredeti műtárgyi anyag túlnyomó részét két magángyűjtő, Szanka József és Polgár Zoltán biztosította. Emellett több közgyűjtemény (a Magyar Nemzeti Múzeum, a Kecskeméti Katona József Múzeum, az Országos Széchényi Könyvtár, a Természettudományi Múzeum és a Közlekedési Múzeum és Műszaki Látványtár gyűjteményei) segítette munkánkat és további, kisebb számú magángyűjtői felajánlásokkal is éltünk. Mindezt ráadásul a magyar kiállítástechnikában még teljesen ismeretlen vizuáltechnikai megoldásokkal párosítottuk: a digitális vitrinektől kezd-

ve a ledszobáig, a virtuális könyvön és térképen át, az animációs óriásvetítőtől a pulzáló óriásvitrinig nem egy szokatlan és az átélést segítő, új megoldást kerestünk, melyek a mostani fiatalok nyelvén is képesek átadni minél több információt, érzést, hangulatot.

A bonyolult rendszerű, sokszorosán végiggondolt és egymással párbeszédet kezdő, számos irányba kitágított és megidézett, szokatlanul sok megjelenített elemből mindenki maga válogathatja össze, hogy az ő Trianon-értelmezése milyen darabokból, cserepekből, információkból és érzelmi elemekből adódik össze és megadhatja a választ arra, vajon átélhetőek-e ma a nagy történelmi trauma mindennapjai.

Fontos-e és miért fontos ma Trianon emléke? Hogyan emlékezzünk rá ma? Hogyan alakította akkori és hogyan alakítja ma életünket? El tudjuk fogadni, hogy ami a magyaroknak veszteség, az a környező népeknek nyereség? Mi ma a feladatunk ezzel? Hogyan nyerhetjük vissza a határon túl élő magyarok méltóságát? Lehetséges-e közép-kelet-európai megbékélés?

A válaszok Önökre várnak. Az eddigi 3 helyszínen (Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Múzeumkert – Tata, Kossuth tér – Mosonmagyaróvár, Flesch Központ), összesen 21 napig nyitva tartó kiállítás látogatói, kb. 10 000 ember társunk volt a válaszok keresésében – és talán már tudják is a maguk értő válaszát.

Jövő tavasszal – a remélhetően addigra leküzdött járvány utáni újrainduló időszakban – várjuk Önöket is, tartsanak velünk!

A kiállítás további helyszínei.

A járványhelyzet következtében előállt helyzetben 2021-re halasztódik a hajdúböszörményi bemutatkozás. További öt vidéki helyszín – köztük Kaposvár – egyeztetése folyamatban van.

A kiállítás megvalósítói

Főkurátor, szakmai vezető: dr. Császtvay Tünde

Szakmai lektor: dr. Ujváry Gábor

Szakmai tanácsadó: dr. Végh Katalin

Operatív projektmenedzser: Richweisz Rita

Táblaszövegek: dr. Anka László (VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár), Balahó Zoltán (MNM Történelmi Tár), dr. Császtvay Tünde (Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Kodolányi János Egyetem, dr. Gali Máté (VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár), dr. Ligeti Dávid (VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár), dr. Szakály Sándor (VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár), dr. Ujváry Gábor (VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár), dr. Végh Katalin (Kecskeméti Katona József Múzeum)

A kiállítás koncepciójához mindenekelőtt a 2019 márciusában, a Magyar Nemzeti Múzeumban megrendezett, kétnapos, rendkívül nivós Trianon-konferencián elhangzott és nemsokára díszes kötetben megjelenő tudományos előadások és tanulmányok anyagát használtam fel. A cikkben már jelzett Gyurgyák János-féle nagyívű tanulmány és forrásválogatás mellett hasonlóképpen fontosnak látszott a Trianon 100 Lendület-kutatócsoport és a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár Horthy-kori

Kutatócsoport elmúlt években megjelent kiadványainak és írásainak feldolgozása, illetve a Zeidler Miklós által szerkesztett – már kilóra is sok – 2003-as Trianon-kötet, valamint Schmidt Mária az *Új világ született 1918–1923* című kötete gondolatainak figyelembevétele, hiszen utóbbi szolgált egyik alapanyagául a Várkert Bazár impozáns, a trianoni időszakot is bemutató kiállításának – hogy csak a legfontosabb forrásokat említsem. Emellett a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár Horthy-kori Kutatócsoportja tagjainak és két, a *Szenvedő szerkezet* kiállításban is dolgozó muzeológusnak, dr. Végh Katalinnak, a Kecskeméti Katona József Múzeum igazgatóhelyettesének, illetve Balahó Zoltánnak, a Magyar Nemzeti Múzeum történész főmuzeológusának kifejezetten a kiállítási témákhoz megírt szakanyagait, szövegeit dolgoztam fel.

További tájékozódásra ajánljuk:

<https://www.facebook.com/tobbesszamban/videos/761684224388283>

Kiállítási részlet: balra a családok és az országrészek elszakadását szimbolikusán megjelenítő animáció, jobbra a polgári élet újraindulását, az ország felállását megjelenítő fal a kiállítás végén, mely szembenéz a kiállítás közepén álló vagonlakással. Az installáció közepén Horthy Miklós ebédlőgarnitúrájának egy széke (Gödöllői Városi Múzeum)